MSS No. 406 Subject Karya

Name of MSS Ras Manjari

Author Nagesh Bhatta

Period Folios 106

Script Devnagiri Source Prithipal, Jalandhar

Missing Folios

रस मञ्जरी प्रकाश

ह. सं. ३०८

रसमंजरी ॥ शिवभट्टस्य पुत्रेण नागेश भट्टेण कृत ॥
५५ पत्रक ॥ ल० अ० १० पं० ग्रं० पू०

ह० लि०

10x4½

रसमंजरी

R as. Manjari
by
Nagesh Bhatta

San

31 m

१

२

श्रीगणेशाय नमः॥ सामिनीलोत्पलश्यामं वपुर्यस्य विभाति सः यामिनीद
यितद्योतमानः सोस्तु शिवाय नः नागेशभट नामा शिवभट सुधीसुतो बुदेवि
दुषां रसमंजरीप्रकाशं चयामिमितैर्वचोभिरर्थघनैः २ आत्मीयमिति अ
माशंकयेति सर्वत्रकरणत्वेनान्वेति आद्यपादे मदुत्तरप्रियापदकमलस्यत
थाविधप्रदेशे प्रथमपातेन सा न रोरेवः न तृणं पुष्पमेव न तु फलं पुष्पाणि
वा एकपुष्पावचयकृतो विभ्रमो मास्त्विति भावेन प्रेमातिशयः पुष्पावच
यष्वनदूषणार्थः तत्स्पृहणीयेतस्यां गृहीतु प्रवृत्तायां स्वयमेवाकृष्यदधा
तीति भावः तृतीये पादे कामिन्याः कोमलांगतया शंका अंतर्दिंप्रमाणत्रो
मगेरसेनास्वादेनालसं अनेन नायिकाया अप्यनुरागो दर्शित अतः प्रेमर

१

2

2 सालसहृत्तिपाठे ऽतः भ्रमरसालसोपि एवं च कारेति येनातिशायद्युतिः १
विशददिति रविणा विकास्यमाना मंजरी यया भंगरसास्वादाय भवति तथेय
मपीत्यर्थ इत्याहुः ननु भानोः कमलप्रकाशकत्वेपि मंजरीप्रकाशकत्वस्या
कविकुलचतुषात्वेन चिंत्यमित्याहुः २ अभ्यर्हितत्वेनेति पुरुषोत्तमाश्र
यत्वात्लक्ष्म्येदेवत्वाच्च तदालंबनेत्यस्य च पुरुषोत्तमाश्रयालंबनवि
भावित्वेनेत्यर्थः एतेन नायकस्यापि तत्वान्नायिकायाः प्रथमतो निरू
पणे वीजं चिंत्यमित्यपास्तं पूर्वरक्ताभवे त्वारीयुक्तं त्वप्स्वात्तदिंगितेरिति मा
क्रमानुसारेणतस्याः प्रथमतो निरूपणमित्यर्थ इत्याहुः तत्र स्वामिनीति स्वामी
चात्रपतिरेणतः एवकारेणतदतिकानतुरक्तत्वे लभ्यते अनुरक्तत्वं चानुरा

2 3

3 गयोगत्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वं तेन मुग्धायां नाव्याप्तिः वस्तुतो ह्यन्याभयप्र
धाना या सा तस्या अप्यनुरागोऽस्त्येव किंतु तत्प्रधानत्वादेवासंवेद्य इत्यन्यदेत
२ तः अनुरागपदेऽत्र नात्र शृंगारस्थायिभूता रतिर्गृह्यते तेन मात्राद्यनुराग
वत्यामेवकारार्थो नास्तीति परास्तं एवकारस्य व्यावर्त्यमाह न चेति उभया
नुरागवत्यामतिव्याप्तिरित्यर्थः नन्विष्टापत्तिस्तत्राह पतिव्रताया एवेति प
त्यनुरागवत्या एवेत्यर्थः किंचास्याः स्वीयत्वे परसंबंधित्वेन परकीयालक्ष
णस्य तत्रातिव्याप्तिरित्याह तस्याश्चेति एवं च स्वीयालक्षणे एवकारं दत्वा
तस्याः परकीयात्वमेव वक्तुं युक्तमिति भावः वैपरीत्ये तु सिद्धांतविरोध इति भा
श्री वः वस्तुतोऽव्याप्तिरिति पाठः नाइयायाः स्वीयात्वं मन्यमानस्य शंकेति ध्येयम् । २

4

4 शीलं सहते आर्जवमकुटिलता गतागतेति चरणाकुंचनविषयककौतुकं अ
सी पांगो नेत्रं मांतो मन्मथो वाकुतूहलेन कादाचित्कत्वं व्यज्यते तथापि नायकम
नो विकारपर्यंतमेवेति भावः अधरएवेति तस्य लत्वं व्यवहिर्न प्रसरति श्रुतेरेव
न श्रवणयोः अतिथित्वेन कादाचित्कत्वं अतिप्रियत्वं वा यद्यप्यतिथेर्मानाय
मानयोः समानत्ववस्त्वविषयानुष्ठानाननुष्ठानयोः समत्वेन भावत्वं व्यज्यत
इति नास्त्येव सः यदि भवेत्तदा क्रमः आरंभत्ववनपरिशोषः तदा मनस्येव न
वहिस्तव्यंजिकाचेष्टेति स्तरुत्वं दृश्यते २ नत्रांकुरितेति अंकुरितत्वेन प्रस्य
यत्वं लक्ष्यते यस्य तिरिक्तानानुरागत्वे सति प्रत्यग्रयौवनात्वं मुग्धात्वं सत्वं ते
नांकुरितयौवनसामान्यवनितादिषु नातिव्याप्तिः सा चेति त्तातं यौवनं यये

5 त्ति यस्याऽस्तित्वाविग्रहः एवमपरत्र पर्येस्येवेत्यपरे ज्ञायमानत्वादिविशेषितमु
ग्धालक्षणमेवैतयोर्लक्षणं बोध्यमस्येवेति ज्ञाताज्ञातयोर्वनामुग्धेव क्रमप्राः
३ पूर्वैर्लज्जेव नायकदर्शनस्पर्शनेभयमितिभावः पराधीनेतिलज्जाभयाःभ्यां
पराधीनात्तत्प्रधाना ननु तद्विरोधेनत्स्वकार्यद्यमेतिभावः एवंचलज्जाभयप्र
धानरतिकत्वेसति ज्ञायमानत्वादिघटितमुग्धालक्षणमेवास्यालक्षणम् सेव
नवोढेवः प्रश्रयोद्विश्वासः क्रियेतिः सलज्जव्यापारकरणान्मनोवशीकर्त्री
क्रियाविषयकलज्जयेत्यक्षरार्थः मार्दवमत्यापनेयना आज्ञत्वमिति मदने
नराज्ञाराणऽशात्तनैवसंतुआज्ञत्वं तानपेक्षास्तुविधिंविधास्यतीतिहेतोर्द
त्यापनेयना आज्ञत्वमिति प्रदनेस्पादिभिस्ततदामंतमतरत्यन्वयः तववा ३

6 सोत्तरमस्माभिरपि तेऽत्रवक्तव्यमितिभावः कामरूपः अत्रराजत्वेनानुल्लं-
घनीयाज्ञात्वं देवत्वेन जेतृता कामत्वेन कामिनीतनुभृत्त्वावस्थानयो-
ग्यता च ध्वन्यते ततो क्रूरप्राणिभिन्नेशरीरेऽस्पर्धः क्रूरात्वेनान्येषां दुर्गमत्वं
खंजनचातुरीनीलकण्ठादविहितेपरीतिमत्त्वं पक्षाः पक्षसंश्लिष्टमहत्प्रायो-
गशाली तथा गुणवदेककांतविषयशालित्वं एतेनैणीदृक्पदेनैवदोषी
चापल्ययोर्लाभादिदं गतार्थमित्यपास्तं पक्षा खंजरीटस्य समयविशे-
षसंचारात्कादाचित्कत्वेन सलज्जव्यापारमनोहरत्वं सोधाधरीरोदवी-
नेन सर्वदा प्रसन्नतया कोपाभाववत्त्वं कठोरत्वाभावेनाल्यायनेपताकाः
सुधेतिजीवनदानत्वे समुद्रपदेन समर्यादत्वं लहरीपदेन प्रतिक्षणं विल- ४

47
7 तरणरसवत्वे अत्रलहरीपदेननवसमीहाव्यज्यतइत्याहुः नारादिति तट
मुपनरसमीपं प्रासाननुततं तेनाकस्मिकतयाविधप्रंकाकवलितहृदयत
४ यार्द्रवसनत्यागप्रादीपरिधानादिज्ञानमभूत्यतनाव्यज्यतेश्रोत्रेकिमुत्पलंल
ग्नमितिज्ञानुस्फुरन्नेत्रयोःश्रवणयोः सीम्निकरं त्वमस्पतीत्यन्वयइतिकेचित्
अन्यत्रलग्नत्वशंकाऽन्यत्रकरस्पर्शइतिवैयधिकरण्यापत्तेः तस्मात्श्रोत्रेस्फु
रच्छोभायमाने अनेनश्रोत्रसीमासंबंधयोग्यतयासंप्राप्तयोचितत्वं इदमुत्प
लं श्रवणयोर्नेत्रयोश्चसीम्निलग्नंजलविहारवशात्संबंधमापन्नंकिमिति
ज्ञानमित्यन्वयः करमित्येकवचनेनैककरस्यैवतयाव्यापारेणसंभ्रमाति
शयः सूर्वमते वैयधिकरण्यमप्येतत्सोपायेवेत्याहुः केचित्तुश्रोत्रेविघमा ४

४ नेत्रकुरङ्गनेत्रयोः सान्निकिं लग्नमिति श्रवणयोः करं न्यस्यतीत्याहुः ६ यं
चषकाजले प्रतिबिंबं दृष्ट्वा जातेति बोध्यं श्रोंछतीति ० अर्थापदपरेण करेण
तिबोध्यं मुकुरितिसर्वत्रान्वेति संबोधनोत्तरे दत्ते पितुर्ग्धात्वाद्देवपुनः २ प्रश्नः
प स्वयंभूरिति ० स्वयंभूः ननु नायककरवर्द्धितः पंभु सुरतजनकः स्तिनस्य
पयो न धरतीति विग्रहस्तेन न विरोधः पयोधरपदस्य स्तने रूढत्वान्न विरोध
संभावनाकस्य धान्यस्य नत्वेन चेद्रस्वचंद्रः सचन्द्रायां चुबुकेयस्य तादृशो
भविष्यति अत्रेदृशासत्वो प्रश्नेनेव पद्यमानायात्तातयोवनात्वं गम्यते य
ह्वाकस्येति सत्वोप्रश्नः धन्यस्येति नायिकोत्तरं पद्माकरकलितकमलेन
स्वकुचसाम्यं संभाव्य पश्यतो नायिका प्रतिकमलापेक्षया व्यतिरेकबोधकं

११5

सखीवाक्यमित्यारूढः पयोधरोभविष्यति॰ कस्यापि धन्यस्य नखेन चंद्रचूडोभ
५ विष्यतीत्यन्वयः ६ हस्तेइति न त्वं चले न केवलं तावन्मात्रं शयने॰ ननुतद्
यांते॰ नकेवलं तावदेव क्रोडेभुजाभ्यां नरेतेन निर्गमायोग्यत्वं॰ वहिः स्वाप
सहनात्यतनइतिलट् नखविरामो ह्यस्यकैः लज्जाभयाधिक्येन विश्वासले
शाभाव इतिभावः करेणत दंगुल्यादिना भुतन्नादोस्थिरपितुमित्यर्थः ७
दरेति दरमीषत्मुकुलितत्वं लज्जया॰ नीवीकथंमुक ग्रंथ्यिः सेवनीवामू।
लधने॰ नारीकथंमुक ग्रंथ्योनीवीमूलधनेपि चेति विश्वः तेनातिसंरक्षणी
यत्वं नियमितत्वेन दुष्परिहरत्वं वंधपदेद्दढत्वव्यंजकं तेनातिदुःपरिहरत्वं
॰करेण॰ अर्थादपरेण॰ एकवचनेन तयोर्मिरंतरत्वं स्थूलपदेन सकलह ५

स्यदेशव्यापकत्वेनपुरुषत्वं · कस्यभाग्यशालिनः ईदृशानवोढा त्वापद
वदुर्लभः किंपुनस्तदितिलाभइतिभावः ८ समानेति · समवल्लतयोपरुद्धप
रस्परत्वंसमानत्वं · मुग्धाकुलटयोरतिप्रसंगवारणायलज्जामदनोभयं
प्रगल्भायामतिव्याप्तिवारणायसमानेति · साचमदनाधिका · अतिविश्र
ब्धेतितस्याधार्ष्ट्याभावान्मध्यात्वमस्याश्चिंत्यं सर्वथातस्याधार्ष्ट्याभाव
वत्वे प्रमाणाभावइत्यप्याहुः · आगोपराधः त्वयेति · प्रियस्यनतुपनेत्रै
नविलोकनस्यावश्यकत्वं · हानिरेव · नैनेनत्कालिकाप्रियाननदर्शनस्य
दुर्लभत्वे · हानिपदेनासह्यता · करग्रहणंरसस्पर्शः प्रियत्वेनानिषेध्यता · तथा
चलज्जाहानिरुपानिष्टलाभः अयेदेऽनिष्टद्वयभीतिजन्यसंतापव्याकुलाव

भूवेत्यर्थः ९ पतिमात्रेति॰ इदं विशेषणं स्वीयात्वसामान्यलक्षणं लब्धमेवा
६ नूद्यते॰ तस्यैकस्य माह॰ वेश्यायामिति॰ वेश्यायां॰ सामान्यवनितायां॰ कुट
लटायां परकीयोपलक्षकमेतत् इत्याहुः रतौ भोगप्रीतिः मुग्धामध्याप्रेस
याधिके इत्यर्थः संमोहोऽज्ञानं॰ अस्यास्त्रिस्त्रस्यभेदद्वयमिति विशेषः तथा च प्र
गल्भा द्विविधा॰ रतिमना आनंदसंमोहवती इत्यर्थः विशापरतया योजनं।
तु प्रथमपद्ये स्वादिर्यपयविन्हं॰ संप्रेप्सेति॰ अतिशायेनामर्द्येत्यर्थः स्तन
मित्येकवचनेन पीनतातिशयो निरेसरता च॰ आकलय्य॰ स्वमुखेन चुंब
नार्थं संयोज्य॰ अंबराकर्षणे निष्फलतया लज्जादिरहः तेन रतिर्व्यज्यते॰
अदस्य उद्दिष्ट॰ एवं बाह्यरतेन नायिकामुत्कं वितां कृत्वांतररतेः प्रतिबंध ६

12

कं सूर्योदयं जिज्ञासमाने प्रिये इत्यां द्यन्वयः यद्वा यप्रियाया रात्रिरतस्यात्क्षा
दकत्वाभावेन दिवारतञ्च तथात्वस्य कामप्रशान्त्वासिद्धत्वेन सूर्योदयं जिज्ञा
समाने सति सूर्योदयेन दिवा मे पुनः कुर्यादिति निषेध इति विरतिं करिष्यती
ति भ्रांता नीलोत्पलं नीलकमलं रविप्रकाशं पेनिन्हुते गोपायतीत्यर्थः अथो
त्पलस्य चंद्रविकाशित्वेन प्रारंभे क्लिष्टत्वमेतत् वस्तुतो नीलोत्पलं नीलकुमु
द वसनं चले निन्हुते गोपायतीत्यर्थः तेन तन्मुकुलीभावकृत सूर्योदया
नुमान निरासः यद्वा मुकुलीकरोतीत्यत्र तात्पर्यं तेन सूर्योदयो जात इ
ति ज्ञापयतीत्यर्थं इत्याहुः १० नखेति रतांतसमये रतांतांतरसमये रतां
तःसमयगितो जातो यस्मिन्निति विगृह्यत्वेः मयेत्यनेन मम हर्षो गतिर्भवती

7

13 नांनुगातिं नजाने इतीतरनायिकायेऽन्यपास्तदस्मिन्व्यतिरेकोव्यज्यते: नदृष्टपि हा
ष्टमेव सामान्यतोनाल्पिदमिदमितिविशिष्यज्ञातमितिभाव: एवंचसतिस्म
७ ति: क· अभ्यस्तरतवैचित्र्यस्येतिशेष: प्रियतमदर्शनजनितानंदेनेतिभा
व: रति: क्वचेति· नत्वद्वितादिरूपावाच्यरति: तदव्यवहितांतररतप्रसंगेऽ
सापिविस्मृतेतिभाव: एवंचालितवशिष्टाविधेईरापास्तंस्मरणमितिभाव:
केचित्तुपदुक्तंरतिसमयेऽदं नदृष्टमितितदेवोपपादयति रति: केत्यादिना
स्मृतिरस्योविरोधादितिभावइत्याऽऽ: ११ धीराधीरेति: एकत्रधैर्यधैर्य
दर्शनेधीरत्वाधीरत्वेविरुद्धेइति शंक्यम् अत्रस्वीयामध्यालक्षणघटित
व्यंग्यमात्रेक्रोधप्रादुर्भावत्वंमध्याधीरात्वं एवमुत्तरत्रापि· अव्यंग्य: स्फुट: ७

14 गीरिति॥ प्रौढ इत्यर्थः॥ इदमुपलक्षणं वेश्याया अपि॥ प्रौढो व्यपत्रपराव अ
धीरायाः परुषवागित्युक्तेः॥ अत्र परुषवागित्यस्य कोपप्रकाशिकेति प्रोक्ष्य
इदं हृदितस्याप्युपलक्षणं॥ वचनहृदिते॥ वचनमपरुषं वक्रोक्तिरूपं हृदितं
परुषवचनरूपलक्षणं मोटाधीराया इति॥ अत्र चेष्टाप्रदर्शनेन न हृदि
तेलक्षणमपि दर्शितमेवेति नम्रूनता धीरादिभेद इति॥ इदमुपलक्षणं मु
ग्धामध्यादिभेदा अपि स्वीयाया एवेत्यप्याज्ञामात्रमिति ध्येयम्॥ इष्यते मा
लती मुग्धापरकीया चेल्लोलेति॥ भवदंगसौरभलोभेन चपलालिसमूह
स्मृतेः॥ यद्वा॥ लोलस्त्वदागमनकांक्षया चपल अलीनां त्वन्नायकसखी
नां त्वदन्वेषणकारिणीनामेव नासमहो यस्मिन्॥ तेनातित्वरितगमनाद्भ्रमणे

8

15 प्रवेशनमभियावातथ्यागमनात्प्रेमातिशयः नायकसंबोधनाकरणेना
कोपातिशयः निकुंजेलतापिहितप्रदेशेः तेनजनानवलोकनीयतया
८ निःशोकवकुलकेलिविधानात् स्वेदातिशयः भवतइत्येकवचनेननाना
दरः देहेतस्यपराधीनत्वेननिरपराधत्वात् नखुत्वयिः नलिनीदलेनत
स्यश्रीलत्वात्तालेनव्यंजनेनेतिनोक्तं जारवतांतवतोनायिकासंबंधिपा
दार्थदानस्येवोचितत्वात्· १२ जातइति· जागरोमदन्यनायिकारतिवशात्
शोणिमा· तदसहनजन्यामर्षेणः आघूर्णितं· भ्रांतं· तेनैव· श्रीफलम्ः वि
ल्वफलंतत्सदृशोमहत्याःकुचलक्षणं यद्वा· प्रियस्तदीययौवनसंपत्ता
देःफलंमेभोगरूपेणा· एवंचकामनिकेतनायास्तस्याः फलंत्वयागृहीतंतत्के ८

16 धेनकामोमां प्रहरतीति चित्रम् चोरस्येव ताडनोचित्वादिति भावः यद्वाम
रनस्यकुमनसायकतयास्वयं फलेलव्धाऽहं कुसुमैः प्रतारितेति भावः·
माम्यद्भागधनेऽइत्यनेन तस्याऽनेकानुरागित्वं· इदमेव च पूर्वोदाहरणेल
लालिपुंजेत्यस्य १३ कांतेति· कांतानिष्ठस्वविषयकानुरागोस्यादन्नच
नुरागसि न तु प्रियास्तिष्ठेत्यादिः यद्वा· कांतः न तु प्रिय· अनुरागेजनयितु
म्येव तुरोसि· अनुरागवती माऽहं तथा कार्यकारितयाऽननुरक्तो करोषीति
काक्वावक्तोक्तिरियम्· न केवलं तरनुरंजकं· चातुर्यमात्रं किंतु अन्यदपीत्या
ह मनोहर इत्यादि· योग्य इत्यनेनानुरक्तायामप्यनुरागं न वहसीति विपरी
तलक्षणयाऽयोग्योसीति पठ एवागमि व्यज्यते· नाथोसीति पाठे प्रभुरसि

8

15 पवेशानभियावानथ्यागमतातप्रमातिशयः नायकसंबोधनाकरणेना
कोपातिशयः निकुंजेलतापिहितप्रदेशेः तेननजनानवलोकनीयतया
८ निःशोकवकुलकेलिवि धानात् स्वैरातिशयः भवतइत्येकवचनेननाना
दरः देहेतस्वपराधीनत्वेननिरपराधत्वात् नखुत्वयिः नलिनीदलेनत
स्यशीलत्वात्तालेनव्यजनेनेतिनोक्तं जारवतां तवतोनायिकासंबंधिप
दार्थदानस्यैवोचितत्वात् १२ जातइति जागरोमदन्यनायिकारतिवशात्
शोणिमा तदसहनजन्यामर्षेणः आघूर्णितं भ्रांतं तेनैव श्रीफलम् विल्
त्वफलं तत्सदृशेमदृस्याःकुचलक्षणं० यद्वा श्रियस्तदीययौवनसंपत्ता
देःफलं मेभोगरूपेना एवंचकामनिकेतनायास्तस्याःफलंत्वयागृहीतंतके ८

16 धेनकामोमांप्रहरतीतिचित्रम्. चोरस्यैवताडनोचित्यादितिभावः यद्वाम
दनस्यकुमसायकतयास्त्वयंफलेलब्धाऽहंकुसुमैः प्रतारितेतिभावः॰
माम्यद्भगघनेइत्यनेनतस्यान्यनेकानुरागित्वं॰ इदमेवचपूर्वोदाहरणेले
लालिपुंजेत्यस्य १३ कांतेति॰ कांतानिष्ठस्वविषयकानुरागोस्यादनच
नुरासिनतुप्रियासीत्येत्यादि॰ यद्वा॰ कांतः नतुप्रिय॰ अनुरागेजनयित
त्वेचतुरोसि॰ अनुरागवती माईदृशकार्यकारितयाऽननुरक्तांकरोषीति
काक्वावक्रोक्तिरियम्॰ नकेवलंतरुतुरंजकं॰ चातुर्यमात्रेकिंतु अन्यदपीत्या
हमनोहरइत्यादि॰ योग्यइत्यनेनानुरक्तायामप्यनुरागंनवहसीतिविपरी
तलक्षणयाऽयोग्योसीतिपठथवागम्यिव्यज्यते॰ नायोसीतिपाठेप्रभुरसि

9

17 नकिंचिदुक्तुं योग्यमितिभावः ननु प्रियोसीतितात्पर्यम्· नवयौवनेति·
२ ननु स्तुतिविनयादिभूमतोसीतितात्पर्यम्· प्रियस्य प्राकृप्रियत्वेनाभि
मतस्येत्यर्थः १४ कोतोनायिकामाह· नोतल्पमिति· परिजनक्रोधप्रका
शकत्वादिति सर्वक्रियास्वन्वेति· इयं परिजनक्रोधप्रकाशकत्वेन तल्प
भजनाभावादिभिः केतकगर्भेति गर्भपदेन सखीसुविगोपनकारितया
दुर्ज्ञेयहृदयत्वमित्याहुः सहचरीसार्द्धदिकसांनिध्यशालिनी सखी· सा
चिवक्रीकृतग्रीवम्· १५ प्रतिफलमिति· प्रतिबिंबमित्यर्थः अचलकन्ये
तिस्थानजत्वं अविचार्यकारित्वंच· कंपेति· कंपचंचलकंकणप्रसर्पको
तिभाजाकरेणेत्यनेन नानाविधमणिमरीचिनिचयभास्वरकंकणगणक्ष २

18 एवंत्वकरजन्यनयातर्जनस्याभीतिप्रदत्वम्· १६ पातेनतुनत्वंतवेपुष्टि·
प्राप्नवतिनरूपविष्टे·तेनहूरतोदर्शनेनैवनत्वत्पातापराधस्मन्तिर्व्यज्यते·
मयीयंकुपितेतिभियाव्याकुलाग्रे इतिवक्तुमप्यावनाकाकुर्द्वितिविकारव
तीवाक्सम्प्रश्रय्यावादादिरचनयेतिभावः ताहृशीसतीसाचितियप्रस्तवा
कथमसौसापराधीविवाचालतयात्मातमननपराधिनमिनमिवदर्शय
तीतितिविस्मयेनयत् हसितंतेननतुरोषेणस्फुर्जंतीश्रुतिशायिताकपो
लश्रीर्यस्यास्तया ततहासितप्रसादमनुमायहस्तन्यस्तकरे सति· प्रोषि
ताफरीलाद्वारसद्वालितत्वेनाहएयातिप्रायःद्वालितंलिह्यमित्यर्थः ता
हशाशाफरीदृश्किर एवंत मांसलाश्रुतिशायिताहचोया सामित्यर्थः॥

अत्रक्रोशीपदेनचंचलत्वंकम्रित्वंचदृष्टपदेनयस्सापराधोपिप्रणामादिमंतरे
१० णैवकरग्रहणंकरोतीति अरुणेचंचलत्वंकठिणत्वंचदृष्टपदेन· यस्सापराधो
पिप्रणामादिमंतरेणैवकरग्रहणंकरोतीति अरुणेचंचलकम्रिणे दृष्टिपातः ७
धीराव्येष्टेत्यादिः इदमपिप्राचीनसंप्रदायानुरोधेनैव· अधिकेति· अधिकं
चसप्रेमत्वेनरापेक्षया· एकस्मिन्निति· काचित्सखीसखीं प्रतिवदति· हे सखि
सदक्षिणनायकः कोपवशात्त्वानपेक्षितत्वेन एकस्मिन्शयने सुप्तोनायिकयो
र्नायिककृततुल्यापराधतयासंजातमैत्रीकत्वादितिभावः निद्रांविज्ञामनाय
कस्यदर्शनेमाभवत्वितिभियापल्लवितः आपादनलमस्तकंविस्तारितः अव
गुंठनपटः प्रच्छादनपटो ययातामेकां इदमेवकोपचिन्हं प पल्लवितपदेनतद्दी

20 यकरस्पर्शासहिष्णुत्वम्‌ उत्कंधरत्वग्रीवः नतत्स्थितः कदाचिदियं द्रक्ष्यतीति
भियेतिभावः इत्थंवान्‌ तदीयनिद्रानिर्णयाय ततोऽस्यस्याः निकटं प्राप्यतिभ
तंगुष्ठंतदीयोत्तरीयवसनांतरितकृतयाव्यालोलाग्रंचलाः याहस्तांगुलयः (
नायककरयोगात्‌ अंगुलयोनतुकरः कंकणरणत्कारेणकनिष्ठायाः स्वापच्यु
तिमाभूदितिनिधियेत्यर्थः तासांव्यापारैः पुनः २ नायककर्तृकचलनैः एक
व्यापारेणस्वापच्युतावपिनेत्रोन्मीलनंनाकरोदितिपुनः २ तत्करणंतेनतस्यु
दासीनत्वंध्वनितं यत्नविनावगुंठनययातिस्वस्या अपिविशेषणविभक्तिवि
परिणामेनेत्याहुः एवंभूततदीय हस्तांगुलिव्यापारैस्तदीयवसनप्रांतंनतुवस
नं· आकस्मिकचवसनाकर्षणसंभ्रमोमाभूदिति· चपलयन्‌· शिथिलयन्‌· न

11

21 त्वाकर्षयत्· तथा सत्यधिक एव कोपः स्यात्· यद्वा· त्वायेरेव हस्तांगुलिव्या
पारैः तद्धस्तप्रांतं चलयन्नित्यर्थः क्षुब्धवान् अकार्षीत् इति रं समये इति भावः
११ एवंच क्रीडोत्सवस्याभावात्सर्वाद्धिन्नस्नेहतया कनिष्ठान्तरार्द्धे क्रीडोत्स
वस्याज्येष्ठात्वं अन्तरिति· कषायिते कलुषीकृते प्रियतमे ज्येष्ठापेक्षयाम्न
स्याः प्रियतमत्वाभावे पि नायिकांतरापेक्षया प्रेमातिशयवत्वाममप्र य
द्याः प्रियतमे इति कानन विशेषणम्· पश्यतु तर्जने ताडनादिना कोपं प्र
स्वच्छमिवाकलयत्· तयोरेकां स्वत एव नायकं प्रति कोपाद्यावुष्यावचया
यतन्मिषेण तन्मदं दत्त्वा घनेकानने ऽतः घनकानन मध्यो समायोजयत्
प्रसादनादिपूर्वकं प्रेरयन्नित्यर्थः निविडवनमध्यप्रविष्टयानकिमपिरव च ११

22 रितं द्रष्टुं शक्यमिति त्विषेति भावः येत्वेतः कषायित इति एकपदत्वेन व्याच
क्षते तेषामधीरत्वप्रतीतिश्चिंत्या॰ अर्द्धोन्मिलितनेत्रयोर्यः प्रांतचमत्का
रात्तद्विभ्रमात्तैरमणीयवर्त्तनवती॰ कषायितेनेन प्रतारितेति विस्मयास्मे
रःस्मितवान्॰ अधरस्यार्द्धं अर्द्धाधरः सपल्लवो यस्यास्तो अनेन सऽलज्जत्वं
स्मेरा इति पाठे॰ स्मेरेणार्द्धः तेन स्मितस्य सुधारूपता॰ यद्वा॰ स्मेर अर्द्धाध
रपल्लवो यस्या इत्यर्थः नत्रार्द्धपदेन सुधाद्रवरूपत्वमधरे व्यज्यत इत्याहुः
१९ ति॰ धैर्याधैर्यांगीकारात्प्रहृष्टोल्लयोर्मंगहृष्टोः प्रातये रत्नद्वयेत्रुटिद्वये स्था
पितवान्॰ परं तु प्रथमतः आदौ एकस्याः कनिष्ठाया हस्ते रत्नं कल्पयन्प्राहृयन्
परस्य ज्येष्ठाया हस्ताहस्ति युक्तं मिषेण क्रीडायामपि सद्भूत्वारोपः सपत्नीप्रतार

12

23 णाय॰ मुष्टिपदेन प्रौढग्रहणयोग्यत्वं तेन चिरनरहस्तस्यापारहणनम्॰२॰ अप्र
मक्रेति॰ अप्रकरत्वं॰ अस्फुरत्वं॰ तच्च विरच्यजननमात्रे वेघत्वं॰ अत्रस्फुरेस्मु(
१२ न्मासामान्यवनितायां नातिव्याप्तिः परपत्नीपादानान्मुग्धायां नायिमध्यायो
अयमितिः पराधीने मदनाधीनम्॰ यद्वा॰ स्वच्छाद्यधीनं॰ पराधीनत्वं च स्वेच्छा
विषयविषयकाप्रवृत्तिमत्वम्॰ यद्वा॰ पराधीनं परपुरुषाधीनं सर्वोप्रतिना
यिकोक्तेनं स्फुरत्वपरोक्ताः किमपि प्राणवियोगरूपं॰ यद्वा मे चेतनः किमपि परा
धीनं वस्तु सर्व्वेधीनं वस्तु पुरुषभोगरूपेकर्तुमनयपतेः स्पर्धः २ गुप्तेस्मा स्मिः
सुरतगोपनकर्तृत्वं गुप्तात्वं॰ पुंश्चलीभावनिपुणत्वं विदग्धात्वं॰ ज्ञातरसप्रहेगा
मित्वं कुलटात्वं॰ दूष्टहानि जनितानुतापवत्वमनुशयानात्वमिति॰ प्रभृतीनां ग १२

24 दृशीनामन्यासामपीत्यर्थः स्वच्छभ्रूरिति॰ हे सखे सखित्वेन त्वच्चरित्रगोपना
र्हताः स्वच्छभ्रूपदेन तत्कृतकोपशमनयोग्यत्वं सुहृदो मित्राण्णि॰ स्वयं तदकरण
नत्वदनत्वापस्याति दुःखदत्वं॰ तत्तद्वचनाकारणमेव क्रोधादित्रयेहेतुः स्वा
पाभावेकारणमाह आखोरिति॰ आखोः॰ एकत्वेनोद्गानावाकृत्यंव्यज्यते॰
आक्रमणापहननायकोणकुहरात्॰ अमधनमसग्रस्तमहसे कीर्णवय
वात्॰ तेन जागरावस्थायां दिघमानायाअपि मार्जार्या दर्शनायोग्यत्वं त्वत्का
लेदुद्गाने॰ आतन्वतीविस्तारयंतीविपवात्॰ तेन जागरावस्थायांविद्यु तेनो
दुद्गानवाकृत्येन न खलु न वाकृत्ये॰ मार्जारीति स्त्रीलिंगेन पशुपुरुषकरत्वा
दीपि नास्तीति स्वस्मिन्सतीत्वं॰ तेन गुणपरपुरुषानुरागो व्यज्यते॰ कांकामनि

13

25 वेचनीयां सर्वज्ञानान्धकरणेन मार्जारीकृतेयमवस्थेति वस्तुगोपनं पुन

१३ रप्रिच्छकादिनियोगेन करिष्यामि चेत्याकूतः २२ निबिडेति· हे पथिक· पान्थ त्वेत

वासस्थानकथनयोग्यता दृश्यते· मार्गेतरवर्तिनदीतीरनिवासयोग्यत्वं·

तावत्प्रसवितरि मध्याह्ने तेन जनसंचारशून्यतया तं तापेनाप्यगमनस्यापत्त्य

ते नोचितत्वं व्यज्यते· निबिडतयापेतमालानामन्वलंते वर्धयंतीतमालवल्लिभिः

ताश्च तावल्योल तामसमाल्लिवल्ली तिपाठे मल्ले नेपोर्भ ते ताश्चताः वल्यश्च प्रस

र्थः ताश्च विचिकिल्ला मल्ली प्रसूनानि च तेषां पंक्त्या विराजितसमापदे पो सरि

तटे इत्यर्थः तेनान्यजनावलोकनीयत्वं अतिशायोद्दीपकत्वं शीतलत्वं संताप

नाशकत्वं च व्यंजयति· तत्र प्रसिद्धे तेन यथागंतव्यमिति संदेहो न विधेय इति १३

26 भावः तेन तदेव संकेतस्थानमिति व्यज्यते॰ २३ दासाथेति॰ भवनताथेन
तु त्वनाथेन वा प्रिये॰ वदरीस्तत्वो परतस्थानभूर्ता॰ आपतेतुं छेत्तुं आदि
नातिसन्तिस्वसंकेतनिकेतनभंगभियाकुठारं पयसि निक्षिपति॰ एवं च कु
ठाराभावात् छेदनत्वं गवेषयन्त्यपि कुठारं दासो जलेन संभावयेत्॰ संभा
व्यापि वासीतभयेन न जलेन करं प्रक्षिपेत्॰ तत्कालालाभे कार्यान्तरे एवि
स्मृतिरेव वा स्यादिति भावः २४ लज्जोना॰ विदग्धविदितपरपुरुषानुरागो
दस्याः काचित्स्वसत्वाख्यनिवारणकारिणी मन्यत्र तत्रोपनकारिणी प्र
स्याह॰ यदिति॰ जातस्यावश्यंभावितध्वनिवत्स्वभावादिति भावः॰ पूर्वार्द्धस्य
नन्वेवं सत्यनिष्टं स्यादत आह यन्द्रवतीति॰ कोप्यनिर्वचनीयः गोपीत्यदाति

15

27 पाठे श्रीकृष्णस्य गोपीप्रतिवचनम्. २५ एतदिति. एतेदयोपकारित्वाभिमा
नितः अम्भोधरा अनुपयोगिभारधरकाः चातकगणेन स्वनुपयोगिनः अप्रा
१४ र्थिता अपिजलं त्यजंतीति. नप्रार्थितं पुरुषसमुदायमितिभावः एवमग्रेपि.
पुरुषानित्यस्य उपभोगक्षमत्वं व्यज्यते. एवं चानुपकार्यंभोधरस्यापि वि
धेरपि विनिंदा व्यंग्या. शाद्वलं तरुणं. नापकारत्वानु यदि गुणशालिनः त्रैलो
क्ये इत्यनेन स्वेच्छितकल्पवृक्षा अपि अस्मदभिलषितफलादातार इति स्व
स्यातिदुर्दैववत्ता व्यज्यते. धातरित्यनेन यस्य निखिलकार्यकारणेपि नको
पि अस्मत्तस्य मदभिलषितसंपादने कथं अक्षम इति व्यज्यते. कातरे कृपणे किं
कुत्सिते. मेघादीनामिष्टासंपादकत्वं तद्दोपनठपानिष्टजनकत्वं चेतिभावः २६ १४

२४ समुपेति· अनुकंप्यालनतालतिका· तालीदलेति· संकेतभंगदुषीयेतिभावः
२७ काचित्प्रियवसतिनीयमानातत्रचौर्यरतसंकेतनिकटनावर्णकाव्याकु
लांनायिकामाहनिद्रेति· निद्रालुकेकीत्यनेनजनसंचारभूम्यालत्वेनचगुप्त
रतयोग्यत्वं मिथुनपदेनतयोःपरस्परविरहासहिष्णुत्वेनचविविधोद्दीप
नशालित्वंतेनच नानाविधसुरतोचितत्वंध्वनित्यते· कपोलाद्यपदैर्विशेषा
र्मकैः कंपितान्नूतनवृत्तपत्रवायेषुतानि अनेननानाविधचपलविलासव
ताद्यन्यतरस्याऽः वस्तुतत्वेनेनापिनिर्जनत्वमेव· प्रियतमस्येतिगोपाप्ते।
नायः आपाततोयमेवत्वांतादृशाप्रुवनेषुक्रीडिष्यतीभत्तिभावद्रत्याऽः २८
कर्णेति· कर्णावतंसाम्रनवमंजरीपरागपिंगरीकृतकपोलमंडलेः कर्णेक

15

29 ल्पितेत्यनेन त्वदुक्तं केवलश्रवणयोग्यमेव न त्वनुभवयोग्यमिति ध्वन्यते॰ र
१५ सालत्वेन स्पृहणीयत्वं निष्पतन्त्यनेत्यादिना रोदनस्य निरीक्षणाच्च संतन्य
मानता: संकेतिततरुतलगमनं तावकमंजरीदर्शनेन मयैव न तत्र न गतमिति
विषादेन रोदनं॰ धारापदेन दुःखातिशयः २९ मुदितेति॰ नायकलाभसंभाव
नादिजन्मानंदवतीत्यर्थः काचित्सखी नायिकासविधे यांथं वक्ति गोष्ठेष्विति॰
बहुवचनेन चिरकालमप्राप्त्यावृत्तिः तस्य वृषभतुल्यता चावेद्यते॰ तिष्ठति
सर्वदेति त पः तेनातिपीडितायामस्यामनुग्रहोचित्यं बधिरेति॰ बधिरस्य
प्रायो मूकत्वात् दृष्टमप्यनया न वक्तुं शक्यमिति भावः नेत्रद्वयस्य च चाप्लुव १५
णस्य च॰ दृष्टं तरुतलीक्षुला॰ अत्र तरुतलीत्यनेन संकेतितनायकस्यापि स्पृहणी

पत्वं· सादरश्रवणार्थेन निशाम्यत्यनेन संकेतस्यातिप्रियत्वमुक्तं॥ कुंभौ कुंभावि
व करिगंडाविस्यनेनातिकठिनत्वं तयोः सीम्नि परिसरे रोमांचाः कंचुकमिव क
वचमिव दुर्दुचितं निविडं रमणीयं चाविस्तृतं जातम्॥ कंचुकपदेन नैविड्यं तेन
हर्षातिशयः सूचितः कठिनयोरपि कुचयोः कंचुकरणेन विचित्रोद्घटनसुरतप्रि
यत्वमभिव्यज्यते· ३० किंचिदिति· तिर्यग्वलनादिति: किंचिन्मंदं सविधज
नस्य स्वीकृतज्ञानेनाभ्रुद्दितिहारत्वेन चिन्ताकर्षकत्वम्॥ सरलेति· अकुटिलेम
र्यः कन्यकात्वादेव· तेन सस्पृहावलोकनीयत्वं अस्यापदेशेन तिर्यक्स्मितं
यत्र तथा कांतस्य दृग्मार्गादपसरणं प्रांतयोर्भ्रांता विलोचनद्युतिर्यत्र वक्रग्रीवा
करणादेव भुजायां पर्यस्तं सवक्रं नेत्रोत्पलं यत्र अत्र स्मितगोपनेन ज्योत्स्नायां।

16

31 नागंतव्यमिति· प्रातर्भ्रांतेत्यनेनान्यनवलोकितमार्गश्छेदित्ति भुजायर्यस्ते
त्यनेन कदाभुजायोस्त्वत्करकमलसंयोगोभविष्यतीति आलिंगनोत्कंठेत्कं कर
१६ स्यकंडूयनमित्यनेनवक्ष्मोनेनागंतव्यमिति· त्वद्वचनामृतपानतास्यभवत्विति
वा· गंडस्थेतिपाठे मत्कपोलेत्वयास्वकरेण पत्रावलीरचनीयेतिव्यंग्यः नप
कन्यकेतिदुष्प्रापत्व·यं आलोकतेसमुह्णतीतिभावः अत्रवस्तुनायकस्यम
दनुरक्तेयमितिप्रतीतिरूपवस्तुध्वनिः ३१ चित्तमात्रेति· वित्तेतरानुपाधिका
त्वेसतितदुपाधिकानुरागवतीत्यर्थः परकीयाया अपिकदाचिद्वित्तोपा
धिकानुरागसत्वात्सत्यंतः अनुरक्तायामिति· सौंदर्यादिगुणोपाधिनेतिशेषः
नहर्षोविति· अदासरीत्यर्थः चित्तमात्रमेवेति· नसौंदर्यादीत्यर्थः वस्तुतः सा १६

32 मान्यवनितात्वकालिकाऽव्याप्यवृत्तित्वं· यावद्धनोपाधिकानुवेद्यतयानवर
कीयालङ्करणप्राप्तिः इष्टेति· अभ्यागतेनत्वाकारितेनेनस्वतःप्रवृत्ततयावद्ध
धनदानत्वेनेनहर्षातिशयः इष्टानुसाष्टेति तेनदर्शनमात्रेणतादृशावस्थेति
धनलुब्धत्वं· वक्षोजत्वेनोनतंगमेतांतेनस्वनायिकासुखसाधसनसमयमेव
हर्षयोग्यता· परस्परमिति समानहर्षता· आश्लेषे· आलिंगनहारादिप्राप्तिसं
भावनयेति· तनुतरस्थानेनचिरकालस्थायित्वेनेनहर्षातिशयः कुंतलपदे
नकामिमनोजडत्वम्ः मालेस्यनेनकामिकत्वम्· पयो सोस्यनेनकामिहृद
यमदनानलोपशमपीलता· चिरकलेनममापिभूषणलाभोभविष्यतीति
भावः आनेदाष्ठ· नायिकागतस्वहर्षजन्यातिशयसंभ्रमोदन्यत्ते अत्रतद्द।

17

33 र्शनानंदेनगात्रस्फुरणेसहवसैवस्तनेसंपर्के आश्लेषोज्ञास्याभिलाषप्रकर
नार्थिशिरसिचलांचलच्छ्तेकरादिसंवर्केणगयच्छिकंपनेतवापुष्पच्युतिःक
१७ र्षादिभ्रांतनेत्रकटाक्षविलोकनेनगमतोत्प्रेक्षेत्याऊः ३२ एताइति॰ स्वीयापर
कीयासामान्याइत्यर्थः अन्यस्याःसंभोगःस्वनायकेनतेनदुःखिताइत्यर्थः ते
नस्वनायकीयनायकोनरसंभोगज्ञानजान्यदुःखवत्वेनलक्षणं॰ वक्रोक्ति
गर्विता वक्रोक्तिव्यंग्यगर्ववतीत्यर्थः गर्वश्चप्रेमविषयकः सौंदर्यविषयो
वाऽऽक्तिविशेषप्रकारितस्वगर्ववत्वेनलक्षणं नायिकाननायच्चेषितांतेनोप
भुक्ताऽहंतीमाहात्वंदूतीति अनेनासत्सभाषणयोग्यत्व स्ववेदनानभिज्ञत्व १७
स्वकार्यकरणप्रवणत्वंवाव्यनक्ति॰ कुंजेतेनचविविधदनोद्दीपनशालित्वं॰ पा

34 वीयसः निर्दयस्यास्याधमा हतीसंभोगाकर्तुरस्त्र: किंव पुंकः पलापाक्रुसुमंतद
कारनखक्षतं च: ३३ नयेचेयंखेदितेवेति वाच्यम्: प्रियांगसंगिकामिन्यं· तरल
स्पर्शनसंजातसखेदा खेदितात्वप्रियसंभोगलक्षणवत्कामिनीदर्शनसंजा
तदुःखोदयमितिभेदात्· वपुषीति· तनुःशरीरं नयनेचतयोरंतरालेव्यवधा
ने· तेन भीरुः तव प्रभुर्नीतुप्रियः तव वपुषि रत्नभूषणं तनोति: यद्धित्वत्तो न शोभ
ते तस्यैव भूषणा पुक्ताप्रुक्तानत्वस्येतिभावः अतएव वपुषीत्युक्तं· त्वधन्यतमासि
आपाततो हमधन्येति वक्तोत्स्माहमेव धन्यात्वमधन्यैवेति व्यतिरेकोव्यज्यते ३
४ कलयतीति· कलयति विचारयति· एवं चैतादृशाविचारमात्रकारिण्यैतादृ
शकोयः किंपुनस्तथा वक्तरीति व्यज्यते· निरुपमानयोरंगोः कमलस्योपमानत्वे

18

35 त्वेन कल्पनाल्लोपादानत्वं· तेन मापराधत्वं· तेन दंडार्हत्वं· सुधारसस्येति· तेन मा
धुर्यातिशयः साम्यं प्रथमतिपूर्ववदेवबोध्यत्वं केनेवराकेमन्नयनवचनयोरु
१८ पमानत्वं लस्येतेति विपरीतं तु युक्तमिति भावः· ई २ णापकर्षोपादानकारिणि।
सखि किमाचरामि किं प्रतिधेयं तदुपदिशेत्यर्थः आस्तां तावदेतत्सहिष्णुतैव त
दीयन्नाद्दशविचारसहर शीलमेव दोषः सर्वत्रगुणरूपायाअपितस्याअत्र दो
षत्वमितिचित्रमितिभावः ३५ प्रियापराधेति· एवंच प्रियापराधज्ञापकचेष्टा
गस्यकोपवत्वेलक्षणम् गोत्रस्खलनेति· सपत्नीमोच्चारणमित्यर्थः अन्यये
ति· प्रकारांतरसिद्धकुतूहलपानोग्रदत्यर्थः अन्यथावादः अपलापोक्तिः अ
न्यांपश्यतिआलापंकुर्वत्यपिनात्यर्थः नकेवलंविलोकनकारित्वंअपित्वलंक १८

36 रणकारित्वमपि महदपराधकारणं तदत्वे सत्यपदीयमवस्था तर्हि किं वक्त
व्यं अवलोकनमात्रे इति भावः क्वचित्पिच्छिलं क्वचित्कंटकितं नमानस्यपद
दानस्थानमस्तीति भावः सागस्यापि प्रियसि अनुरागेण त्वदादिभिर्व्याप्तत
वांगे मानस्य पददानार्थमपि स्थानं नास्तीति भावः अन्यथासिद्धकूलहला
घपने येत्वं स्फुट ३६ त्वत्कृतगोत्रस्खलनकुपितोऽप्रियतमां सांत्वयितुमम्म ह
गोत्रेति· यद्गोत्रस्खलनं त्वत्सपत्नीनामोच्चारणं तत्रमम त्वदीयनामकर्म
मः कारणमित्यर्थः यद्येतन्नमन्यसे मद्वचनमसत्यं मन्यसे चेत्तर्हि रोमालि
रूपसर्पस्पर्शं कारयेति· रोमालिपदेन श्यामत्वेतेन विषातिप्रायः तेन दुःस्प
र्शत्वं व्यालपदेन सात्विकं कूरत्वं· कारयेति त्वस्य पराधीनतां व्यंजयति· ३७

37 दयितेति पिंजरं पिंगरं॰ उत्तानरतकरणेन चरणसंपर्कादिति भावः यद्वा॰ त
१९ दीयमानायनमस्कारे शिरश्चरणसंयोगादिति भावः पिंगरश्मिस्त्वेव पागेयु
क्तः अलक्तकस्यपानत्वाभावात्पिंजरमयुक्तमिति कश्चित्॰ श्रुतिमुक्ताः क
रणोपांतप्रेमूत्ताइत्यर्थः कोपेनवक्रत्रिनिरीक्षणादिति भावः नयनस्याग्रिये
प्रतिप्रेरितकोणाभासः प्रांतदीसयः कपराक्षदीप्तय इतियावत् ऽतिर्यग्वि ।
ज्ञोकनेएकस्येचप्रेक्ष्यसंबंधात्त्रयनस्येत्येकवचनम्॰ शिखरं पक्वदाडिम
बीजाभं मणिक्के शिखरं मतं पद्मरागः दाडिमीबीजमित्यपि कश्चित्॰ कोपेने
तिभावः कोणाभासेतिमुक्ताफलानि नयोजनानानीभावः॰ यद्वा श्रुतिमुक्ता
नायकर्णेमुक्ताः कुंचिकामिनीनयनदीप्त्याराक्तानानाइत्यर्थः एतेनचरण १९

38 यातापनोद्यत्वम्‌ पूर्वव्याख्यायां भ्रमणाद्यानापनेयत्वम्‌: ३८ षोडशेति · म
ध्याप्रगल्भयोः प्रत्येकं धीरादि भेदानां ज्येष्ठाकनिष्ठत्वेन द्वैविध्ये द्वादश मुग्धा
एकैव एवं त्रयोदश पावती स्वीयाद्विधा परांगनासामान्यवनितात्वेकैवेति
षोडशेत्यर्थः चतुरधिकाशीतीति · एतच्च नाधिकव्यवच्छेदकम्‌ किं तूक्त
गणनमात्रम्‌ · जातिकालवयोवस्थाभावकेदर्पसायकैः इतराश्च पञ्चसे
त्स्यातानोक्ताविस्तरभीतितः इति प्राचीनोक्तेरन्येषामपि सत्त्वादित्याहुः अ
वस्थाभेदेनेति · कालिकावस्थयैवेत्यर्थः एवकारेण जात्यादिभेदव्युदासः
हेतुसिद्धिमाशंक्याह · जातीति · उपलक्षणमेतद्देशादीनाम्‌ · अनंतनायि
कानां जातिभेदभिन्नानां तत्रैवोपसंभवकांतरमाह तथेति · यदि जात्यादि

20

39 भेदेन नायिकानंत्यं स्यात्तर्हि तथा तद्देव नायकानामपि दिव्यादिभेदसंभवा
२० दानंत्यं स्यात्. एवं दिव्यादिभेदेनानंतानां खंडितत्वादिके स्यात् युक्तेस्तुल्य
त्वात्. तस्माद्यथा प्राचीनैरनुदाहृतत्वान्नेतो भेदा नायिकानां तथा नताय
कानां जात्यादिभेदप्रिवंधनभेदवत्त्वं. वस्तुतो वात्स्यायनादिसंमतत्वात्
जात्यादिभेदाभेदो युक्त एव आनंत्यं च वक्ष्यानंत्यवददोषाय. यत्तु नाय
कानामपि खंडितत्वादिकं स्यादित्युक्तं तन्नानौचित्याद्रसभंगापत्त्यापराहतं.
प्राचामनुपन्यासस्तु न दिव्यादिभेदाभावसाधकः अप्रयोजकत्वात्. अत एव
जातिकालेत्यादिना प्रागभ्यधायि. धीरादिभेदाभावइतिः आदिपदान्मान
वत्त्वं तत्परिग्रहः प्राचीनेति. वस्तुतो निर्युक्तिकत्वादयुक्तमितिभावः दृष्टांत २०

40 रागताप्रियविरहसंतापवत्वंप्रोषितभर्तृकात्वं॰ दुःखदीर्घतरमिति॰ अतिदीर्घं
दुःखंवहंती अपिअंबुजमुखी सखीवर्गापनोभाषतइत्यन्वयः दीर्घतरत्वेना
तुल्लंघनीयत्वं॰ वहंती स्थिति कठिनहृदयतामयाकस्प्रतीकारतांचव्यनक्ति स
खीतिदुःखकथनयोग्यतावर्गत्वेनतन्निवारणसमर्थता॰ दुःखंविरहजं अति
विरहविभ्रास्यसखीजनेप्यकथनेनतलज्ञातियः नेनमुग्धात्वं॰ तथाजलनील्या
आस्तरणंसृजंतीनतिद्रान्ति॰ लज्जयेतिभावः कठेनरसनायांदुःखवशेनत।
स्याज्जडत्वात् परंतुदशोर्वाष्पोदकंनरुधाति उदकपदेनस्यगतानर्हत्वंतेन
स्यागनानर्हस्यापिस्यगनेनलज्जालुताद्योत्यते एवंविरहज्ञापकवाह्यचेष्टागो
पनेपियत्न येनप्रकारेणसंतापसहनेतच्चेतोभवः वेदः चेतोभववपदेनदुःखज्ञा

21

41 नयोग्यताऽत्रंतर्मदनेनैवेतिद्योत्यते: क्वचित्तुवहतिसज्जनीत्यपिपाठः ३९ वा।
सत्त्वदेवेति· नष्टव्दाः पूर्वगृहीतार्थकाः नैश्चसार्वदिकदेहेसंबंधात्वेदवत्तांसं
२१ भाविनीतिव्यज्यते· वाचालभंगसुभगेन· विरहपीडाजनकतयानघाचक्रुल्लि
तत्वेनेतेषांवाचालत्वंसुभगत्वं· गीतकीर्तित्वं· सुरभौवसंते· तेनउन्मादकत्वंव्य
ज्यते· अधिकंअसह्यं· तेनपरिहरणीयत्वं· तादृशास्याप्यपरिहारेगलज्ञावत्वं
किं दानमितिचस्वतोऽकथनोत्प्रश्नकरणेनतदेवद्रढयति किंचसुरभिसम
यात्पूर्वेलज्ञावशात्स्वविरहगीयनायवसादिधारणक्षमवतीसंप्रतितुतदेव
विषमिवासहमानाजातेतिलज्जामदनसाम्यमभिव्यते· ४० मालेतिपत्त्रदल
मालां विरहदाहेकोमलकमलसंबंधेज्वालाजालमेवस्यादितिभावेनतस्या २१

गः अवहीयमानं गतया वहनासामर्थ्येन हारादित्यागः गलपदेन अ
कोमलत्वं · मुक्ताप्रमाणोपीतलत्वेपि त्यागेन विरहातिशयो ध्वन्यते एवं मा
लेत्यादिस्त्रीलिंगेन नायिकासजातीयत्वस्यागानौचित्येपि त्यागेन स एव · य
हाभीरुत्वं · तेन प्रस्थानौचित्यं हरौ गते तदाश्रयनायिकाप्राणोच्चलनं भावीति
मालादिभिरपि प्रस्थितमिति भावः पाणौ रहह वलयं वा कुमलं प्रयातीति पाठः
यतथास्थितपाठे वाहो वलयासंभवेन तत्स्थानस्य पाणिमूलागमनेपि विर
हातिशयाप्रतीतेरसंबद्धतैव · किमपि · ईषदपीत्यर्थः ध्वर भृसंत्रयाभ्रमं गा
स्तवनेनैव · मर्मरः शुष्कपर्णध्वनिः सोस्यास्तीति · अपांक्त्याघ्रातं ते श्वश्रूपदे
नम्रतुल्ले घनीयाऽऽत्वं एवं च तदूतमपि तनगरह्याते · तत्र कावार्ता अन्यदर्शनस्येति

22

43 व्यज्यते॰ मर्मस्पृशं कथयेत्यनेन न किंचित्सालंकं एवस्यानेभस्येव स्यादिति ध्वन्यते॰
२२ एतेन प्रश्नस्य लोकार्मुकविषयत्वं ध्वन्यते: यानुद्देवरवल्याः सुहृत्समुदायस्य च व
चसि प्रत्युत्तरं दीयते॰ किंतुष्णीं सा न मुच्यते॰ यतो बहिः क्रूरः या तस्य सुहृत्पदेन चम
त्युत्तरदानस्यावश्यकता॰ अन्येप्रतिप्रत्युत्तराभावश्च ध्वन्यते: श्वासस्यागाभावे
ऽपि नासां दाहभीत्या निश्वसितेन पहर्षेश्च विरहगोपनं व्यज्यते॰ ४२ विरहविदि
ते विरहतापितमित्यर्थः अतः मे मम मानसं प्रेम॰ यदीयमेवं विरहवती तर्हि मय्य
तीव प्रीतिमती ति मत्प्रेमतत्वेत्यर्थः द्वारदेशोपविष्टा बहुनां दर्शनेकेन चि
तस्या या पिनिचैदनीयमिति धियेतिभावः सुरयोषिदित्यनेनवास्तवैकनिष्ठ
प्रेमभूमत्वं॰ ४३ ननु अस्मत्कालीनतथाविधगमने खंडितात्वेनस्या इत्यत आह॰ २२

44 रुपलक्षणमिति॰ इदमुपलक्षणं पतिरित्यप्युपयन्ते॰ उपलक्षणं बोध्यं॰ अ
न्यसंभोगदुःखितायाः परांगनासंगजन्यमानवत्याः खंडितायाश्च तिभेदश्चिंत्यः
अस्फुटेति॰ कोपजवाष्परुद्धकंठतया गद्गदवचने॰ चिंतातद्दोषगवेषणोचिं
तैकाग्र्यंवृत्तः किंन्विति॰ वास्तवान्यनायिकाकुचाभोगचिन्हाज्ञानात्संदेह इति किं
मपि किंचिद्दोषस्तु मिष्टं त्वयाः ननु दृष्टं वेत्याः लज्जयेति भावः किमपीत्य
नेनास्फुटालापः नयनमित्येकवचनेन चिन्हविलोकनासक्तैकरूपतां ध्वन
यतिः ४४ वक्षोजेति॰ दयितपरं स्वनिरूपितप्रेमवतः ईर्ष्यानुचिंताचरणं कर्त्त
तयाः दुःखातिशये रुदनयति॰ चिन्हितपदं गाढालिंगने॰ दीर्घं निश्वसिति॰ लज्जा
वशादिति भावः नजल्पति वक्रं नम्रं जुवा॰ नायकस्य दुःखभावनयेति भावः तेन समा

45 नलज्जामदनत्वे॰ किंच जलकरणकवदनपरिमार्जनेन वाष्पांबुनिरोधधत्तिनै
तदश्रुजलं किंतु वदनपरिमार्जनजलमिति गोपनं करोतीति भावः ६५ मामिति
२३ नुतानरतकरणात्ः विपंद्वेति॰ सपलसुः पदांबुजालक्तकेरालिखानन मामु
हीस्वनम्रा क्तमुखी साचिलार्पिति बाम्रत् विप्रियकारिणो दर्शनायेस्याः दर्ण
नमेववरमिति बुध्यानम्रमुखत्वे विषादमूढतया चित्रसादृश्यं आलिप्तपदेनगो
पनायोग्यताव्यज्यते: नम्रमुखकरणेन किं मदधिकापि सा येनापेन स्वामास(
क्त इति स्वांगनिरीक्षणं चित्रार्पितेस नेत्रनिर्गमाणसुल्यता ह्वन्यते॰ हंद्वं कठोरं
नात्कवती: नानोपायैराराधितोपि यदि एताइशः नदाकठोरताव्यादि भसितः
किं वा न करिष्यतीति बुध्यतेति भावः अनेनास्फुटालापः इयो निश्वासको ऽपि: २३

46 दुःखजवाष्पैः किं दुष्मेन कृतवती अनेन संतापः उष्मत्वेन रक्तता लक्ष्यते तस्या
रुः आदर्शमिति· त्वमीदृशाइति किमर्थं ताव्यं आदर्शे दृष्ट्वा त्वा परार्धं ज्ञास्यती
तिधियेतिभावः प्रातः पदेन तद्दिनस्य मांगल्लिकतया वश्यकत्वं व्यज्यते· ४६
कांतमिति· तयेति· मानाग्रहणमपि परभीत्यैव· आलिंगनयि प्रोषेण कंक
णांकितकंठत्वे कांते स्पृहणीयं· तेन तत्कतान्यसंगस्य दुःसहत्वे· परभीत्यावै
चित्र्यमेतद्विलोकयस्वेतिभावः त्वमेवेनमनुप्रासधीतिवाहरादित्यनेनहृती
मुखावलोकनेपिभीतिस्तत्र किंवाच्यं कांतप्रतीतिप्रच्छन्नकामुकाभिलाषित्वं
व्यज्यते· ४७ उरस्त्ववेति· तवेत्यनादरः इदमितिगोपनानर्हता· कुतोमेत्तमा
त्वयेतादृशापराधसहनेइतिभावः इति· इत्युक्त्वा· अंगीकृतत्वेनावश्यदेयता·

47 दसुपदेनत्यागानर्हत्ता अचलचेतसः चंचलचेतसः अत्रागमनप्रतिज्ञां कृत्वा
२४ न्यूत्रपदेन चंचलता· तेन चाग्रे दर्शनाभावसंभावनया सद्यो द्रव्यग्रहणयोग्य
ताद्भूत्यते क्षणग्रहणसमये स्वकंकणशब्देन सशब्दं यथा भवति यत्तथा नायक
करतलान्नूकनककंकणमाकृष्यते इत्यर्थः ४८ पतिमवमत्येति· स्वकृतपत्यवमा
नेन रुषा दितोपवत्वमित्यर्थः भ्रांतिर्मिथ्यामतिः संतापोनुलापः संमोह इंद्रिय
वैकल्यं अनुनयतीति लज्जमाना नवोढा पतिं कलहेनावमानितं तानुनयसांत्व
यति· सखीजनाग्रे कथयति· अत्रापि लज्जमानेनेत्यन्वेति· सखीसमूहमध्ये
नैकामपि हृदतमकथयदिति लज्जातिशयो द्योत्यते· मलयसंबंधेन सौगंध्यं
अनिलपदेनानिवारणीयता· अन्यप्रतिरहिते अंतः अंतःकरणे· ४९ विरमती २४

48 ति॰ निवेश्य दुःखं सुखीभवतीति न्यायात्॰ एवं चाव्यपकथनीयत्ता द्योत्यते॰ कापि
दुर्निवारा॰ अधाक्षिनिति भावः इतिर्हेतो अधोमुखीजज्ञावप्रात्॰ अत्र मध्या।
त्वं स्फुटमेव ५॰ कापि परिनोपपन्ना त्नेत्रादीनत्याह॰ अकरोरिति॰ हे नेत्रयो पि
मानं किमित्यर्थः कुपितप्रसादना नैपुण्येपि अत एव प्रदर्शनेन कोपोत्पादना।
मनुचितमिति व्यंग्ये करपद्मतर्जनं चेति पाठः हि करपद्मकरणकतर्जनं अर्थो।
न्नायकस्य किमित्यपेक्षायामाह हे रसज्ञेति हेतुं धाकल्लहं किमधाः कृतवतारसा
नभिज्ञ नेत्रकराभ्यां तथा कराभ्यां तथा करणेपि रसज्ञाया स्तव सर्वथैव मनुचितमि
ति भावः किंच नेत्राहत्यादेव त्वत्प्यानयनसंभवेपि त्वत्कृतस्पनकोपि समाधा
नोपाय इति भावः नत्रार्थान्तरन्यासमाह॰ हितमिति यत्तु कापि सखी नायिकां प्रति

49 वदति॰ हे ऽरसज्ञे किमिति नेत्रयोः शोणिमानमकारी स्यादि क्रमेण व्याचष्टे॰
२५ तत्र नायिकाया परितापादर्शनेन लक्षणासंगच्छते॰ ५१ भर्तुर्यस्येति॰ यातरि
स्थिनेन स्यानुचितनाचरणाप्रकाशकतापादर्शनेन लक्षणासंगच्छते॰ ५१ भर्तु
र्यस्येति॰ यातरि स्थिनेन स्यानुचितनाचरणप्रकाशकता व्यज्यते॰ यस्यानंदा
दिभरणकर्तुः कृते गुरुः श्वश्र्वादिर्लघुरगण्यो यो न मम गुरुपदेनानुलंघनीया
स्त्वेतादृशस्यापमानादरेण तस्मिन्प्रेमा निषेधो व्यज्यते॰ यद्वा यस्य भर्तुर्गुरुः श्व
सुरः लघूरभूत तेनां तदनादरकरणे न भर्तुरपमानादरः कृत एवेति भावः य
द्वा यदर्थे लघुर्दुस्सादिरपि गुरुः कृतः श्वश्र्वादिवदुपासितः सोप्यवधीरितइति
कस्यानुचितनाचरणमिति व्यज्यते॰ गोष्ठी सती सभा कनिष्ठीति॰ अलज्ञाकृता २५

50 एवंचसतीसमाजनिंदापिनगणितेतिभावः।पद्यायत्रसतीसभायामप्यर्हितेयं
अनुचिताचारवतीतत्रत्यासाकाष्ठाणेनेतितासांपयानिंदासंपादितेतिभाव
कोऽर्थःऽर्थसंग्रहगरहं।तत्रिषद्रव्यरूपंधैर्यंगांभीर्यं।पद्याधिमारयतिसाधीरा
तस्मादेवाविविविक्तित्वेगतेनष्टे कोप्यापदेनविपदुपयोगित्वं।तेननतत्त्यापास्माति
दुःसहत्वंहृन्यते।सहचारीतेनत्यागानर्हता।सानीतिरपिहरतःक्रान्ताः त्रपान
णावल्लिर्मुक्तात्रपात्वेनावपांगीकरणी यतः।नणपादेनागणनीयतः किं
च स्रोतस्विनीप्रशस्तस्रोतोयुक्ता अगाधजलापिनदीविंदवत्यपि चितास्रोत
स्वत्तयाःतुल्यंघनीयत्वंविंदुपदेनपाघ्रोल्लघनायत्वं।सोपियदर्पमेवंसाह
संकृतेसोपिरस्यर्थःहतधियानष्टधियाः पर यत्संकेति यस्मादप्ययः स्त्रचकप

26

51 घ्नचित्रस्वस्यापिकमत्वेपश्चाग्यभवनेनवमेवगुहर्वृहस्पतिःभाग्यसूचकः ए
तस्सर्वअर्थसंवादिकतितारदृशोअस्यंतानुचित्तोपिकोपोयतःतेतःअतोमंधि
२६ कः एवंकोपेकपुजीवनमस्येतानुचितमिवान्स्याहजीवतमपिधिक् अथजीव
नेपिईदृशोदार्याभाववतिनायकानरेरतिरस्येतानुचिनेस्याह· अतनुंकामंधि
क रतिजनकत्वादितिभावः मद्यावेतएवईदृशादानशीलेयमवित्तमात्रो(
पाधिकरावानुरागोनेनजत्यादितोनस्वाभाविकःस्यनकत्वादितिभावःमद्य
स्वेतएवईदृशादानशीलेयमवित्तमात्रोपाधिकरावानुरागोनेनजत्यादितोन
स्वाभाविकइत्यत्तंधिगितिभावः तनुंभस्मत्वादेवेदृशात्तानभस्मइतिभावः
ताहशानुरागेतिरस्कारिचेष्टादिकमयुक्तमित्याहधिकचेष्टितेति चेष्टाकरणे २६

52 तुवचोपिधिक् एवंविधता ह एषभोक्तातद्‌तिरिक्तोनकोपीतिभावः ५३ संकेते
ति· संकेतस्थले पत्यनवस्थानज्ञानविमनायमानत्वंलज्ञणं निर्वेदः स्वावमानने·
वपालंभः सनिंदपरिभाषणं·चिंता अनागमनहेतुविषया·आलाभिरिति आ
लाभिः तेतविभ्चास्मवऊत्वेनाप्रतिषेध्यत्वं अनेककपटैः व्याजैः प्रापथ्यैः सम
पैः कुंजोदुरं लतागहमध्ये संकेतितमित्यर्थः नीतयाप्रापितया· तेनमुग्धा
त्वं· अन्ये प्रियरहिते विच्चुमितयाविमनविचारव्याकुलताव्यज्यते· किंतु ना
वोढयानीरजहृत्पानीरजपदं अनुपाते व्यंजयति· कुंजोपकंठेति कुंजप्रांते·
कोपेनस्वाभिलाषिताप्राप्त्यातास्यतः व्याकुलापेभ्रमराः तेषाकदंवकः समूहः
तुं वरमावं वरमारभरीतियावत्तत्स्यचमत्काराविलाससविशेषाः ननुत्याः दृप्ताः

27

53 न्यस्ताः परितः क्षिप्ताः अत्र व्याकुलत्वेन दुःखित्वं भंगात्वेन श्यामत्वं कदंबत्वेन नि
२७ विडताः उवरत्वेन कटाक्षेषु प्रौढताचमत्कारपदं चिंताकर्षकतां ददृशा कपट
कारिण्यस्य सख्यो न दृश्याइति निकुंजभौनमेवा चलोकयंतीतिभावः यद्वा सखी
वंचने पलायनार्थं मार्गं नैरावलोकनायतयाऽप्रपादितिभावः ५४ संके
तकेलीति एतत्प्रियसंगमेछयेतिभावः निभृतं मंदं लज्जयेतिभावः अर्द्धोद
रं असंपूर्णोदरं अर्थात्संवीप्रतितेन तत्कालिकाधिकमदनबाधाव्यन्य
ते यद्वालज्जामदनसाम्यं अर्द्धं विकाशिनेत्रं भ्रून्याचेयं दृष्टिः तावत्लमर्द्धं च
र्वितमेव यद्दृष्टं तावत्लं च विगणादि शृंगाररचनासए वात्र नास्तीति धिसाता
घे वास्थितेति भावः एवं च प्रियविरहच्चणात् जडतामापन्नेति हृष्यते ५५ भ्र २७

54 न्यमिति अस्पष्टत्वेनावलोकनीयता व्यज्यते॰ चेतोभवं तेनानिवारणीयता॰ (
कुटिलं पीडाजनकं तेन दुःसहत्वं॰ हस्तीन निवेदिता प्रियापानमनार्पनत्वापि
ता एषाप्रिमवर्त्तानमितिविशेषः किमतः परं विधेयमिति वाः किंतु हस्तीन
निवेदनसखी प्रश्नकालमध्ये क्रूरका मशरायाते मरणमेवस्मादिति तद
नादस्य मदनविरोधिमहेश्वरस्तुतिमारभते नेन विरहकातरता व्यज्यते॰
शोभोपं करेत्यादि सुखाधारहत्तवत्तः सुखजनकस्येतद्धानेनकोप्यायास
हतिव्यज्यत्तयद्धानके वलंकरे एवमस्तकेपि आल्हादकोऽस्तीत्याह चेद्रपोख
रेति॰ चदि आल्हादे॰ आस्तां सुखं दुःखकरणं तु त्वदधीनमित्याह रेति॰ हरति
दुःखमिति हरः नन्वेतदस्य कथमवगतं तत्राह श्रीकंठेति॰ सकललोकसंहा

28

55 रककालकोस्यलिगनेनैतदवधृतमितिभावः ननुतर्हिरीकरणेसामग्रीनास्ती
नत्याह· शूलिन्निनिनवतनवतदपहरणेममदुःखंस्यादतआह· शिवेति· क
२८ ल्याणस्वरूपस्यनकुतश्चिद्दुःखमितिभावः यद्वाचेद्रूपोखरेल्पनेनकाममित्र
स्यतस्यत्वदधीनत्वेनदुःखनिवारणेपापमः सुप्राकइति· यद्वाचेद्राघुद्दीपनेनै
वकामः पीडयतीतितस्यत्वदधीनत्वेननज्ञस्यपीडाहरणेतस्मीडापिनिवर्त्ति
तेवेतिध्वन्यते· कामानाप्रोषितवसुकरइत्याह हरेतिस्मरंहरतीतिभावः
एवंचमूलोतछेदकरणमेवोचितइतमितिव्यज्यते· श्राकेनेस्यतेनसकल
लोकानुग्रहायपथाविपरीतेनपथाविरहिहनमदननाशोपिकर्त्तुंयुक्तइति·
ननुपूर्वंहतस्यापिपुनर्जीवानानतत्राप्रोव्याप्योऽतआह· शूलिन्निति· इदानी २८

क्लेनतथाजहि यथानपुनरुज्जीवेदितिभावः भर्गस्तुत्याकामोपिनपी
उपिष्यतीतिछियानत्स्तुतिः ५६ इत्वाधैर्यभुजंगेति· धैर्यरूपोभुजंगः
धैर्यभुजंगाख्येतिवाः धैर्यत्वेनत्यागानर्हत्ता·भुजंगत्वेनस्फुरत्ता मूर्धोत्थि
तेनसाहसाहसातिशयः समुदितेनप्रियतमसंगममग्नचित्तत्ता हृष्यते·
एवंलज्जारुपांनदीलज्जासहितांनारीमितिवा· घनेनिविडेयदंधकारपटले
घनेमेधैर्वायदंधकारपटलो एवंचतथाभीतिमत्यपिकालेदेशेच मनेना।
साहसातिशयः स्खलोंधकारपटलेमितिपाठे अंधकारपटलसदृशाः खला:
गमनादिप्रतिबंधकत्वात्ः खलाअंधकारपटलंवेतिवा· एवंदुष्टगणनापि
नक्लृप्तेभावः नदृशःसंकेतस्थानेइतिभावः भर्गस्तुत्याकामोपिनपीडयिष्य।

57 नीतिधियातत्स्तुतिः ५६ हत्वा धैर्यभुजंगेति॰ धैर्यंनयोभुजंगः धैर्यभुजं
२९ गाख्वेतिवा॰ धैर्य्यत्वेनत्स्यागानर्हता॰ भुजंगत्वेनक्रूरता॰ मूर्द्धास्थितेनेनसा
हसातिशयः समुदितेनप्रियतमसंगमस्वचित्तताह्लूयते॰ एवंलग्नातप
नहीलज्जासहितोनारीमिवा॰ घनंनिविडं यदंधकारपटलेघनैर्मेघैर्यायदे
धकाररपटलीएवंचतथाभीतिमत्यपिकालेदेशेचप्रनेनसाहसाह सातिश
यः त्वलंधकारपटलेमितिपाठेअंधकारपटलसदृशाः खलागमनादिस
तिवंधकत्वात् खलाअंधकारपटलंवेतिवा॰ एवंदुर्गगत्मनीयेन कृतेभा
वः नटत्वः संकेतस्थानेइतिभावः पायोदरेगर्जतीत्यनेनोद्दीपनातिशयेन
संतापातिशयोधन्यते॰ मेघेतादृशमहिम भोत्यासातिशयस्तेनविरहाति २९

58 तिशयक्रोधाक्रांतत्वेन दुःखहता: कलांतत्वेन सर्वविनाशकता मत्तत्वेनानि
वारणीयता॰ कलांतारूढत्वेनऽस्याप्रतिकरणीयताच ५७ कपटेति॰ गो
ष्ठीसमूहरसिकत्वेन वैचनायोग्यता॰ गोष्ठीत्यनेन तस्या वंचकता चातुर्या
तिशय: चंचलभ्रमरा एव विहितनेत्रचत्रुधीयेन तादृशाऽसकलचतुरकामि
जनवचनानि प्रुणापि केनापि प्रतारितेति विस्मयादिति तन्नासः ५८ अर
तिर्विद्विषः अगाल्हादिरं गमोरनेकपटरूदितं कपटरूदितं लज्जादिनाक्रिया
विषयकं व्याजेकपटेतेन रूदितं स्वावस्थाकथनं कालकतत्स्वरतांत वि
शेषकथनं॰ यत्राघापीति: प्रियत्वेन तदनागमनेरवातिशयोचितत्वं अ
घपात्यव्ययसमुदायएनाव त्कालमित्यर्थः इति अनागतरूपेणहेतुना

30

59 नुमापयति॰मापयइति॰ प्रपेदेइति रम्यार्थामिति शेषः इवं एवंजातीयकप्रकारे
३० णसखीवयस्यंतेभ्यमञ्जाहंता॰ तादृश्या अपिज्ञाकरणेनलजातिशायः दी
र्घश्वासंनकरोति सखिविभियेतिभावः चकितं भाति चंचलं नेत्रं तते॰ तयैव वे
तिभावः विचारप्रवणतयेतिभावइत्यन्ये॰ धत्तेइति विरहवशादितिभावः
अत्रपक्षपांडुरपदयोरन्यतरं स्यानर्थक्यमितिभावः पर आनेनुमिति
प्रेयमितिशेषः प्रियसखी तेनानयनप्रयलवत्वघोत्यते॰ किंपुनगता
काक्का ढातैवेत्यर्थः मार्गप्रतिबंधाभागतस्तत्राह॰ मुंजेगाभ्दीतिः किंपुनस्त्र
त्रापिकाकान्भीतइत्यर्थः तथापि धपोलुषप्रणालिनोभीत्य संभवादिति वं
भावः ननुकोपोकिंवशादेवनागतस्तत्राह: कुद्धेवेति कुपितः किंपुनकुपित ३०

60 प्रसीदेतिमत्वैकान्तवर्तिनीरथ्याभिरामइत्यनेनरजन्यामन्यजनापरिचेयत्वं
तेनाचागमनसौकर्यम् किंचिदित्यनेनावश्यकथनीयत्वं एवंचात्रवनेभवंत
एव॰ तत्रापिमत्संबंधिनइतिव्यञ्जकरणकथनोभयोश्चिरत्वंव्यज्यते॰ ६२ स्नातमि
ति॰ हेसखीतिसंबुद्धिरध्याहार्या॰ तदनुपादानेत्वनुसंधानपराहित्यादुत्कंठाति
शय्यंव्यंजयति॰ वारिदेति॰ तेनपंकिलमार्गगमनेक्लेशातिशयः तपस्विताच
व्यज्यते॰ घनेनकाननेघनत्वेनजननसंचारायोग्यतया॰ भयप्राप्तिर्वैराग्यंच॰ म
नसिजः कामः मनःकल्पनाविषयश्चाराध्यदेवश्च॰ प्रीतेरतिप्रीतेः समाराधितः
विधिनापूजितः जागरणव्रतेननिद्रांनकरिष्येतिसंकल्पेन॰ क्रीडाप्रियतमप्राप्ति
प्रतिबंधकीभूतादक्षिणाकृता संकल्पपुरःसरंत्यक्ताः दक्षिणत्वेनपुनरनुपादे

61 यन्ताः तेनातिपायितास्त्रान्तिर्व्यज्यते· तपः क्लेशजातेन पश्च· अद्यापि यामिनीचरमस

३२ मयावध्यपिनेत्रातिथिः तद्दोचरः तथाच यस्य दर्शनमेव बहुलीभवेत दालिंगनादि हरा

पास्तमितिभावः कथंचत्तदागमनकारणं कथयेत्यर्थः अन्यस्यापिस्ता नादिपूर्वं

देवताराधानं दक्षिणांते कृतेपि परमात्मा न यन गोचर इतिकोयं विधिरिति गुरुपरगु

ठषाभिलाषः ६२ वारं स्वपलक्षणं निश्चयोत्तरकालस्य प्रियागमननिर्णयोत्तर

सुरतसामग्रीसंपादनानि पुणत्वं तत्वमित्यर्थः मनोरथः मानसनाकल्पनाजातमि।

त्यर्थः हारमिति· तारकाचद्दतिलचिरम्· हारं मुक्तावलिं· तारकीतीतिपाठेताराश्चुमाकां

तिरस्यादित्यर्थः मुक्ताप्रकोचताराश्चादित्यमरः कांचीलतैवतां न धत्ते·भाविप्रकाशप्रि

यकरग्रहणादिलज्जायेदिति भावः पुनरिति· किंचेत्यर्थः इति अनेन प्रकारेण· उच्यते ३२

62 ऽस्मिन्निति वासः स एव वासः प्रसादः तस्यालीनां तत्संबंधि सखीनां निगूढा
मिति शेषः कामानुरूपां मदनानुरूपां इच्छानुरूपां वा क्रियां स्थानग्रासंपादनरूपां र
जनौ रात्रौ। निगूढत्वं च कस्याप्यन्यस्य ज्ञानं भूयादिति धिया। कुर्वतीति शेषः
एवं च सर्वकालिककेलिप्रासादस्य सखीसमूहं प्रत्यपि सुरतसामग्री गोपने
कारितयाऽतिशायितलज्जावत्वं ध्वन्यते। साचितिर्यक् स्मेरमुखो। अन्यजज्ञये
तिभावः उद्दीप्यतेऽर्थात्प्रियमागमितर्थः यद्वा। आलीनां कर्नेभ्यो हारगुंफना
दिक्रियां वासकः प्रियसंधानदिने तत्संबंधिरात्रौ कामानुरूपां स्वाभिप्रायरूपां
रूढतां सा चिस्मेरमुखो कथं अतिधन्ताऽस्मान्मदनंगतमप्यकुर्वतीति धियेति भावः।
तिर्यक स्मेरचसखीयदि सा तभियेभावः समुद्दीप्यते प्रपतीत्यर्थः ६४ ष्टोल्यमिति।

33

63 कुतुकात् मिथ्याकृतकलहात्· मिरयेत्तल्लयेतिभावः शिल्पं कलाकौशलमूःदर्शि
तुं अन्यापेक्षयेतिभावः कल्हाराणं पमानां· हारवन्मुक्तावलीवत्· स्रजं मालां·
३३ हारपदं गुच्छादिद्वैविध्यात्· चित्रस्यार्थो द्वारभित्तिस्थचित्रत्वेन विलोकनीयता
ध्वन्यते· किमपि ईप्सत्· तिर्यक्कुलज्जयेतिभावः वीक्षते प्रियागमनजिज्ञासये
तिभावः सखीभूषणजिगीषाभिप्रायात्· भवद्भूषणादप्यधिककांतिमन्मदीयभूष
णमितिकपरेताभरणं· ज्ञात्वाभिप्रायेणैकत्वं· प्रतीत्यज्ञात्वा· अनेन चेतोभवोप्य
हृद्यनामावेदयतीति निगूढत्वम्· चेतितस्यद्योत्यते: स्मरत्वंच प्राप्तोयं मत्प्रभुता
समयइतिधिया· तेनाधिकमकमदनवत्वं· यद्वा कथमियं सखी: प्रतारयतीति
विस्मयेन हासः अत्रकैतवपदेन लज्जावत्वं· स्मेराननत्वेन समदनत्वं वत्वं इति मध्या ३३

64 त्वम्: ६५ कृतमिति· घोरणीसमुदायः क्रमुकाणिवीटिकाश्चेति द्वंद्वः कृतेति प्रो
षः स्फुरत्कनकेति· देहत्विषाकारणभूतयास्फुरत्या· शोभाः शालिन्यः कनक
केतकस्तत्कुसुमकांतिभिः तेनकेतकपुष्पाणां त्वन्तोनशोभाशालित्वमितिद्यु
त्यते· ताभिर्दिनेदुःतिरस्कृतमितिसर्पः दुःख्यात्वक्षनिषेधयोरितिविश्वः अकारि
कृतं· एतेनदेहस्यातिशयकांतिमत्वं ६६ अभावयोरिति· भावयोर्मनसि
यस्यच· द्वैतेभेदे· विप्रलंबोविरहदुःखं· अद्वैतेऽभेदे स्फीतेअतिशयशालि· परस्प
रप्रसादेनेति भावः स्मितंहसितंअस्योन्यवाह्लोचनस्यादिसन्वयः सर्वत्रचेष्टा
याः पृथगपृथगुदाहरणं दत्तैवैतदुदाहरणमयुक्तमितिप्रतिभाति ६७ ध्वस्तमिति:
स्वर्णं छलेनस्थापयति ममभारसदनेमहोत्सववविलोकनायगंतव्यमितीत्यादि

65 34

कपटेन· वकुलप्रकाशनतयासंतापकतयाचभवत्यान निर्झेत्यादिकपटेन प्र
३४ च्छायांकुरमाच्छादयति· भित्याद्यंतरितेकरोति· सूक्ष्मतासाचाल्पप्रकाशकतां
ख्यनयति· सांकेतिकंचेष्टितमहमत्रास्मीतिज्ञापयोतपोतनिनदएवायंनास्मद्
त्यपरूत्वाऽप्रकटपरपुरुषानुरागोव्यज्यते· तत्संभयपांतविलोकनार्थेनि
रंतरंपाश्चात्यग्रीवापरावर्तितांगलतिकायस्यांतिस्त्रियायां· तथा· प्रियागमन
संभावनयासंतोषेणमुखस्यातिप्रसन्नतयाचेचलकपोलद्युति· चांचल्यं
परिवर्तनैः ६८ चोलमितिनिचोलःउपरितनतटः निचोलःपच्छदपटइत्यम
रः नीलत्वेनघनांधकारगमनयोग्यता· गौरांगीत्वं वा· इच्छंपूर्वोक्तवासन
या· वारेषुकांतागमननिश्चयोत्तरसमयेषु यत्त्वस्तुमनोरथं अभिलाषयं· ३४

66 द्वीयमनोरथमभिलाषं यत्· यदर्थमित्यर्थः न वितनुते न करोति· तत्किं न कि
३५ मपीत्यर्थः एवं च वैपराभिलाषविषयं सर्वमिति भावः स दासाकृतेति· निरंधराह्ला
कत्रियत्वमित्यर्थः वनेति· महोहर्षोत्कर्षः अहंकारः आत्मनीतरापवधिकधीः·
मध्येनेति· अशिमितिवयेति· वयःसंधिमनयाःऽवयवयोष्ठ्याभावात्स्पात्वमस्फु
टमिति भावः कांतिमिति· संपूर्णताह्लादनुरयादिति भावः लास्येन त्येद्द्रुठिमा।
अभ्यास्तविशेषः यद्वाविलासे चमत्कारविशेष इत्यर्थः घरिमा श्लिष्टत्वादि
कं· स्फीतिमाप्रागल्भं· तेन मुग्धात्वादैवेति भावः मज्जतिलीनं भवति· तेन वहिर्गो
मनाभावो घोत्यते· अत्र कांतिमास्फातिमावत्किमेत्यत्रेमनिच्छिंत्य· संपूर्णनाहं।
कारो घोत्यते ७० यदपीति· वत्सवत्वेन तिषेधायोग्यता· अनेन मदनवत्वं द्व। ३५

67 35

ष्यते ७१ वक्ष्यस्येति वाशब्दः समुच्चयार्थे त्वास्यं तोयैस्त्रिकं न त्वं वा• कांतः ननुप्रि
यः कांतेन स्तुतिकरणादर्पोत न त्वासाहृधर्म्यत्वं• मेदपितस्यत्वन्याकापि नापि
३५ कास्त्वहं नापि स्वभावस्य यापि पिण्डवणमार्गे दृग्गोचरं अतं करणपद्धतिं वा न गच्छ
ति तस्य तादृशस्य मत्प्रियस्य मेदग्रहो विशेषग्रहः अर्थादितरनायिकाभ्यः तस्य
स्तुतेर्हेतुत्वात्तं विनापि कथं स्तुतिः स्यादिति भावः स्तुतः सप्रतियोगिकत्वादिति ना
स्वर्थे एवं चान्यांगनानायकानां इतरनायिकादर्शनादिसत्वात्तत्स्वधर्मात्वं स्वस्मिं
श्वधर्मात्वं हृष्यते• ७२ त्वीयाइति• विलासहेतुकशब्दश्रुतमेव लोकर्णभूषण
त्वर्णावलयशब्दैन विध्याम्यति यासांताः त्वायग्रहे एव संतिनेनापासाभावो हृष्य
तो तथापि कानने भयजनके पिपुरपथे जनाकीर्णेपि• एतेन भयलज्जायोस्त्या॥ ३५

68 गादासक्त्यातिशयो ध्वन्यते॰ सौधेऽत्युच्चप्रदेपिसखोसयं महामपि॰ अनेनापितदेव।
अनेन समीपतरवर्तिसखीसन्निधानानंगलीनमुचितमनुचितं वेति विवेकवैधु
र्यातु न्मादो व्यज्यते॰ इत्थपि केचित्॰ भ्राम्यंतीति पाठेमोपरितो भ्राम्यंतीमममपि प्रिय
स्य दृष्टिमेनामनुं चतीसन्वयः तेन चैकत्र विश्रामस्वभावादुन्मादएवव्यज्यते॰ भ्राम्यं।
त्या मम मे त्विति पाठः अग्यतु त्वंम ७३ संसेवेति यासांत्वया तां परकायान्नो चह
ग्विलासास्सु धासमुद्र संगमदेशावशाच्छिन्ननदीप्रवाहलग्नकमवेत्सुपरोर
मणीयश्चमत्कारा येषां ताः दृशा विचित्रा नानाविधो त्कर्षशालिन्यो मन्मथकला
रतिकेलिकलास्तासां प्राक घहरूपकार्यार्थं प्रतितमंदिरं संत्स्येव॰ एवकारः सोल
भ्यं द्योतयति॰ एतेन मन्मथकलावैशद्यस्य पशुपन्यस्तत्वात्किंकारणमित्यसंग

36

69 तमित्यपास्तं· तादृशप्रवाहललभ्रूत्वेनचं चलताल्हादकत्वे· एतेनसागरस्यस्व
तत्खुसरणरूपात्रोतोऽसंभवात्स्रोतः पंदंचिंत्स्वमित्यपास्तंयघपिसंति· किंतुत
३६ यापियुवाचितहरंवित्तमपिददात्येव· इदंचित्रं चित्तहरमित्यतेनशरीरकरा
णापिनवैरस्यमावहतीतिहृत्स्यभे एवंचविनापिद्रव्यदानेसुलभतरवराङ्गना
सत्वेपिविशिष्टतरद्रव्यदानेनापिमभ्दजनेकिंकारणंतत्रजानेइत्यर्थः पत्तुमप्ये
वेतियथाश्रुतंव्याचख्युः तन्नस्वीयापरकीययोर्द्रव्यदानाप्रसक्तेः वेश्यांतरस्या
पिलभ्यत्वाच्च ७८ स्वयति अभिसरणाभिसारणान्यतरव्यत्वमित्यर्थः सम
यानुरूपेतितनीलादि· प्रकृतएववक्ष्यतइति· भर्तृभूषादिरूपएव· ननुसमया
नुरूपवेषधारणादिः अलस्यतासंपादकस्यच्चेतापाभणग्रहणस्ट्स्त्रीयाभि· ३६

10 सारिकायामसंभवात् अतएवपरकीयाभिसारिकामभिधायज्योत्स्नादिभिसारि
केत्यादिभेदत्रयेनस्याएवकथयिष्यतिग्रंथकृत्·नचदिवाभिसारिकोदाहरणे
शुद्धांतपदोपादानात् स्वीयाभिसारिकायाअपि घेतेभेदाइतिवाच्यं शुद्धांतेजा
रेणापिसहसंगतःसंभवादितिभावः वस्तुतस्तस्याअपिगुरुजनप्रतिबंधादिना
स्यलाभावाद्गेहेरत्सभावेनादोषकेनकरणेलज्जावशात्दात्मगोपनायतस्या
विधविषादिकेतुक्तमेवचसत्कारिचेतिवयंप्रतीमः इतीति आकारिकेत्यर्थः
विद्युत्पदेनक्षणावस्थायित्वं· तच्चशीघ्रागमनताहेतोरूपमपति· ननुचपत्या
सहकथंगंतव्यमलक्ष्यमतआह सहचरीति: सहस्थायिनीसर्वोरात्रिः तथा
चतयैवसहगंतव्यमितिभावः ननुमरायमत्वेपिशुभसमयाभावस्तेनआह·

37

71 रेवंज्ञ इति भाग्यज्ञोज्योतिर्विदित्यर्थः एवंचैतदाज्ञोल्लंघनंनविधेयमितिभावः
३७ ननुतत्सत्वेपिशकुनाभावइत्यतआह वाचमितिश्रीलक्ष्मीरवेः चोरीतिप्रसिद्धजंतुप
क्षः मांगलिकीमंगलप्रनयोजिका एतेनतचेननसिमिरत्तोमोपिमंगलंवक्तिकि
मुत्तससवीजनप्रतिवाच्यमितिभावः अनःप्रियनमतिकटगमनतावसंरो
जातइतिशेषः ननुलज्जावशात्कथंगंतव्यं अतआहविमुंचेति अभिलषित
प्रतिवेधिकांभयांसर्वात्मनात्यक्त्वेदर्पोनमयेपिप्रियाभिसारउचितइतिभा
वः ७५ भीतासीतिभुजगात्पदस्पर्शात्सर्पात्नैवभीतासि· एवंचतत्कार्यकं
पादिकेदूरापास्तमितिद्योत्यते· भुजगपदेनअयपप्पपरिहरणीयत्वंभयजन
कंवाच्यं· मधुनस्यापरिहरणीयस्यभयाजनकस्यनिर्भिवरुभिःभयंकरैरिति: ३७

72 भावः अद्दमिनासि सादृश्येनप्राप्तासि· अत्र नह्नुमितासीति युक्तं पक्षेचसिराकस्मिन्
भयाजनकेचः साचिवदनातिर्यङ्मुमितवनदना लज्जयेतिभावः किमाचरामि· नयाा
चान्नरैवमेवशरणमितिभावः समानलज्जामदनत्वेस्फुरे ७८ स्फुरदिति· स्फुरयति
म श्नोयदिमनोरथः अभिलाषराववपः स्पंदनोनस्यात्तगमनसाधनमित्यर्थः म(
नोरथपदस्मत्संतद्भुतगामिताभावेरूपेतिः सपदिनस्यात्· विलसद्रसिजभारभंगाश्री
लांगीपल्लवमृदुस्पयोग्पनानिशापदेनबहुक्लेशेनागमनं बहुवचनेनपदि संख्यादि
निर्वंधनेवागतास्यात्तर्हि कदाचिदेवनबहुवारः· तस्मादभिलाषेणोरागतेनेति हृयते·
७७ रभसादिति· विमार्गेइतिजननलोचनाविषयमार्गेणवमार्गः रभसात्प्रियदर्शनौ
त्कंठ्यवेगात वनितानां अनुणविशेषवत्नापिकानां· विस्पष्टस्थान· प्रकाशकः एवंचा

38

73 गमनायोग्यसमयादिकमेवास्माकं गमनादियोग्यमितिधन्यास्ते चंद्रेति ७९ अंग
केषुचंदनं विन्यस्य विहस्य सुधानिधिदीधितिसमतया हासस्य तत्सभासाम्नायाः
२८ अस्यैतालस्य नासेपादनापहासः विनिर्गतायाः प्रियं प्रत्यभिसृतायाः कश्चन्य येनांगा
नामन्यत्वेनाभवत् पंथ्या ज्यतेः मनो निहंतुं नायकं प्रति मनो गमयितुं प्रेषयितुं क
वर्द्धुपरि वेगेन व्याप्तोः प्रापयितुं कुंदानिति: कुंजनिति कुंदानि विकासयति स्मेति
भावः विजातीयकुसुमसंमनस्कमार्गदर्शनपथं गच्छेदितिधियेति तत्त्वमत्रार्थे निह
तार्थता. केचित्तु निहंतुं व्यापादयितुमित्यर्थं इति तत्त्व सम्यग्गाभाति. ७९ व्यभिचारणी
विलोचनयुग्मं सूर्यचंद्रविकासि मिलितं पुंजैः कमलेष्वनोपमेयं यतोस्य तदुहृयेना
वेकासः किंतु केवलेनिविडांधकारस्यैव विकासः अत्र तनस्नूरूपयोपादानां चित्य प्रन्यो २८

74 जमम्. ८० पल्लीनामिति. पल्लीनीचजनवासग्रामः तासामधिपस्येति. बहुत्वे
कत्वाभ्यांभाग्योत्कर्षोव्यज्यते. निमंत्रस्यापरिहार्यत्वया. तदीमयेकजंद्दकंचेधि
कोमुघुत्सवादिरूपपर्वोत्सवेष्वामंत्रणेनानेसति स्वगृहस्यानामिति शेषः गृहज
नाः परस्परंसंपादितोद्योगेयग्रामवतितयापाद्रः अग्रेसांतरामित्यर्थः प्रस्थिताः
पल्ल्याधिपसदनमितिशेषः अत्रांतरेएतस्मयेः सध्यानंकिंचिद्यपदिष्टप्रस्थित
योपिसर्वेतोविलक्षणाः कंठग्रहआश्लेषोविनयते. अनेनालिंगनेअवसानाभा
वोव्यज्यते. ८१ चोलश्चोलेति गतिविशेषश्चेचलेशेनोननस्यवाचमत्कृतिर्यस्यत्र
चोल्लेतितिचोलेस्यर्थः नामैकदेशेनामग्रहणात्. चिचोलः प्रच्छदपटः अनेनग्रामनेो
लकंघं. तदंगसंगेनशोभावत्वांचोलनायाःरूकारोयग्रा. लतापरेनरुंकारेभ्रमरर

75 णितानुकारित्वे· स्वेचत् गाठेनाच्चैर्गत्वा· त्यज्ञाचरवर्वीद्दत्वास्स्तुति त्वमरः यः केचु
कंवं धः नगंध्यिः नयावंधुरारम्यानभा अनरावबलेनास्कुरतियक् प्रसारिणीवाबद्धी
३९ जकुंभोन्नतियत्र· अत्वलचांचल्येनव्यक्तभूषणानयाप्रकटकान्तिगमतोस्तु करेनवि
स्फूर्जेतापीघ्रागतिपत्र· अतएवचेचलामित्यर्णभूषणानियत्र· क्रियाविशेषणमे
तानि· कृतिनः अनिर्वचनीयसंपात्तिशालिनः १२० प्राकाश्यंप्रागल्भ्यं मुग्धायाद
कवेमि· लज्जाप्राधान्येनेत्यर्थः प्रस्थानमिति· हेजीवित· तेनोपदेशाहत्वं· वल
येकंकणेः प्रस्थानंकृतं· एवंच तात्कालिकविरहजनितनितांततानववशोदेकम
र्पिकंकणेनस्थानेस्थितमितिभावः किंच अस्रैः रक्तैः विरहदाहवशात्त्रिरंतरं गतं· प
द्या· अस्रैःस्वनुभिरित्यर्थः धस्येति· स्त्रीत्वेनमत्मतीताकारित्वोचित्येपितरकरणे ३९

76 न विजानीयस्य तव वस्तु तद्वस्तु चिंतमेवेति द्युम्यते· चित्तेन गंतुमुद्युक्तं· तेन प्रियसम
स्थितिमत्वेपि तस्य ज्ञानास्थितस्य भावो द्युम्यते· यानुदर्शनांतरे गंतुं समं परस्परो क का
ले· गंतव्ये सति प्रियतममम मंतरा स्यानुमया स्मत्वादिति भावः प्रियस्य कांतस्य सु
हृदां वलयादीनां च सार्थः समूहः किंमु तस्मिन्नेते इत्यन्वयः यद्वा· अवगतपति विदे
शगतिमति दयितायां यितेंऽयस्माहः हे जीवित प्रिय जीवितात्प्रियः एवं चोपदे शोऽर्हत्व
मर्थादलयादीनां त्वयि यात्रुनिश्चितचेतसि सति सर्वैर्वलवदयः प्रस्थिताः एवं
च तयागंतव्ये सति त्वत्प्रस्थानसमयप्रस्थानकरणात्सुहृदामेषां सार्थः किंमु तस्मान्न
ते· एवं त्वत्प्रस्थानतान मात्रादेव वलयादिभिर्गंतेजीवितेनापि गंतव्यमिति विद्योप
दर्शनरूपावेशद्योत्यते· यद्यपि प्रियपदेकपिन पदत्वं तथापि विरहिनायिकावाक्य

40

77 त्वाददोषः ८३ ननु कान्ताशाविधानापि कस्त्वेवो नर्मावोस्तु तस्याः इत्यत आह - तस्या इति
तलं त्विति । तलोत्सुपलक्षणं श्रोण्यस्तीति केति लक्ष्यतिर्देशः अवस्य इति पागुचितः प्रा
४० णेश्वरेति । ईश्वरत्वेन नियोगान्न हत्वे निर्गमाय विदेशगमनायः विरहदुःखोद्रेक
वंजकं गवरोधवशात् किमपि इष्यत् अव्यक्तं वेत्यर्थः जल्पति । पृच्छति वदने चमु
चकारः लज्जया किमपि वक्तुं न शक्नुवतीति भावः तस्यास्तु रम्भा स्थितावपि आली
पलमकरीदित्याह - आलीति । पुनस्त्वर्थः आली त्वित्यर्थः । निर्भर्तं गाढं लज्जानिकुंजे
ऽनेभस्तवसज्जातीयवहललनापरिवनतयाक्रियमाणकपटस्य श्राकर्ण्यानर्हत्वं घोते
वसंतसमवगतः स्यात्पेयशास्यतीति ध्रियावसंतवशाद् उन्मत्तकोकिलस्य कलशब्दं वि
स्तारयामासेत्यन्वयः ८४ गंतुमिति । निश्वसितं जलमित्येकत्वेनैकोपि निश्वासादि ४०

78 नोभूदिति व्यज्यते· अन्यसमयसञ्जातमूर्छाविप्राद्रिति भावः परंतु कचः केशकलापे
कदम्बाः कचद्वकचर्वितुल्यः मूर्छाविशेन वेलां चलविलासनाभालस्थलं जगाम·
अथा पुर्पिपापठितुं किमु एतावदेवायुः किमु अधिकभक्तिरवेति निश्चेतुमितिभा
वः कचो भालस्थलमितिस्त्रीस्वपुंस्त्वाध्या अथा वयो नारिवतवामि गंतुमनुचितमिति
व्यज्यते: अस्तु एवमस्माकं घेनलज्जावत्वं मूर्छावत्वेन मदनबाधावत्वं व्यज्यते तेन
मध्यात्म· ८५ नायमिति· यद्गुणोपवनेनास्माकं यशोपदुपत्तित्वेन पारलौकिकसक
लवतात्यागोपि भमुचचति· ननु पदेन स्वहरणीयत्वे· अन्तोवक्षोजलिदीनाशंघामि
सत्यवदसशापथं वदतां बलादिमतोदृष्टोन दायमाने किमिहैव परलोकेपि स्यादि
त्यन्वय अन्त्रयपोतकेनवस्तुनात्वहियोगिनमनुसरणमवश्यमिति विज्ञायपयपोचि

80 नीयज्ञावसराभावोऽवगम्यते॰ अतस्तद्विरहजाततनुतावप्रादाकस्मिककंकणगमे
त्वेनांगलैकरतयामयापास्यावस्यानुमापकत्वात्॰ मुद्रां अंगुलीयकं वलयाय॰
एकवचनेनमनेककंकणधारणसामर्थ्यात्॰ करयोरितिद्विवचननिर्मोचनानर्ह
त्वेव्यंजयति॰ ८८ पतिःप्रायन मिति॰ परनायिकालिंगनवशात्कचमुद्रितोरस्थलः
एतेनप्रस्यत्तहृदशापराधताः वचनाम्नतेः अमृतत्वेनप्राणप्रदत्वः वामभुवासुंदरभ्रु
वा॰ सुभगारमणीयायास्मिन घुतिः एसएवचेदनस्वपकजरूपोद्भवः अत्रसुभगत्वे
नदुर्लभत्वे घुतिपदेनकांतत्वातभयद्वंतनिवारकता॰ पंकत्वेनगाढताः द्रवत्वे
नेसारता॰ प्रसन्नविलोचननवमल्कतः करात्तरूपैः कमलैरित्यर्थः अत्रविलसत्वे
नैरेर्प्यं॰ अंबुजत्वेनसारसत्वे॰ तेनकोपोदयाभाव॰ अनपीत्यादित्रयेणभजस्मति पा

81 यः एवं च प्रत्यक्षदृष्टापराधे निष्कपटैश्चैवंविधव्यापारकारित्वे॰ नोत्तमात्वं १९ कांते
५२ ति सापराधे कंतिसांत्वनाद्यकृत्वैव किंतु कस्पर्शी कुर्वतिसति कोपेन वक्रीकृत
ग्रीवया कोपेन कषायाः अतएव मन्मथप्रारवक्ररः नवधराणां नूतनपल्लववत्व
हृपक्वत्वेनारक्तता॰ यद्वा॰ कोपकलुषितमन्मथप्रारवक्रराः मन्मथीयत्वेन दुःस
हताकरोत्तांकुराः मुक्ताः अंकुरत्वेन तीक्ष्णता॰ साकूते साभिप्राये चाटुवचनरच
नाकारिणि सतीत्यर्थः ईषद्धास एव प्रसारजन्माकेसरं यत्र ताद्दशा वचो रूपमाध्वी
कस्य धारा प्रसरति तया ऽलसानिर्भरो॰ माध्वीकत्वे भोन्मादकता॰ अलसत्वेन स
विलासता॰ ईदृशी काचनानिर्वचनीया प्रीतिः मधोरयसंपादकतया कल्पल
तेव महादानीकृता प्रीतिः सर्वाधिकत्वेन दानेन महत्ता २० प्रस्थानेति कमला ५२

82 छायाश्चातपनिवारणाय· अस्यानेउद्यानादिप्रयाणावसरे· तज्जातीयेनैवतत्
स्वसेवाकरणात्प्रियसख्यातिशायितत्प्रेमवत्ता· तस्मिन्नपि विद्रुमप्रवालस्यपोरवो
निष्पीसत्तस्य यानदीतस्यंतरिंढतः शोभाशालिनोपेतरंगात्तेमोभ्रमिरावर्तः तत्र
भ्रांतेभ्रमणे प्राप्ते अतएववलितांतेम्लानेयत्सरोजपत्रेतत्सदृशापा· अत्रविद्रुमप
देनारक्ता· हिंगानतरंगेत्यादिनाचंचलता· भूयः वारंवारं अत्रसंबुध्यनुप्रासेने
ननायिकायाश्चतुश्चितकार्यकारित्वंव्यज्यते· ११ प्रसंगात्सख्यादीन्निरूपयति
विष्वासेति· उपालंभः सनिंदवचनं स्तनकनकेति· उपकंठः संनिहितप्रदेशः
कनककुचत्वेन गौरता· महीधरत्वेनकाठिन्योत्तुंगत्वे· उपकंठपदेनोपरिनायक
करस्पर्शयोग्यताह्नव्यते· मकरिकापत्रा वलीः तत्वसत्वमोदकृत्वस्पर्शेभसरोमा

43

83 चमित्यर्थः प्रियकरत्वेनलेखनेनोचितत्वं रहसिः एकांतेननायककरसंबंधोचितत्व-
जघानः अन्यदेवालिखितानिधियेति॥ एतन्न्यदिहासोदाहरणमपिवक्तुप्राक्ते प
४३ रिहासपदेनप्राद्धेमम्रह्यतइत्यपिकेचित् ९२ साद्रेइति तनविवेउपाद्धप्राद्वितेपे
धरासंपातकरणकभूवलयप्लावनेनयत्नमत्सरवोत्तेनस्वबत्सहृदयत्वनस्याख्यज्ञ
ते॥ सातिशायेभ्वेहंतद्विषयंवहतिनघुक्रमेच तथाविधोहीपस्यागणनात् तथा
नुरागिण्यामपि अननुरागात्रेतिभावः॥ बचानायकसहृदयात्वनुदुर्हृदयइति
सनिंरवचनरूपोपालंभोभ्यजन्यते: ९३ सानंदमिति हेआलिः कस्मदर्शनापक्रं
जंगच्छइतिवस्त्रमालंकिचारयेणाः नदाहत्यामिति सपाशाभ्रमरादिवाभ्रमति
एवंचत्वहृदनाभिन्नवसोरभलोभागतोलिनिनदेः सर्वोपित्वांज्ञास्यतीतिभावः॥ ४३

84 त्रैतु चंद्रिकात्वाऽस्नचपलेचंचुपुटापिशुनाः रात्रिरात्रिजातनिखिलवस्तोऽस्तवेदं
काः चकोराऽवरात्रिव्यापारेण २ चकाराः भ्रमंति एवं चलद्धदनचंद्रिकायाना
गतपकोरचंचुनितदेः तत्रापि सरावदोषइतिभावः अत्रसमासोक्त्यास्वरदुर्जे
नोनादिप्राभ्रमणेनदिवागतुमशक्यं अत्रसागोकातित्वेसवत्रविज्ञातापीवेद
कत्वं मधुलिट्टीनोद्धतत्वेवक्रमावक्रव्यविवेकविधुरत्वंचव्यज्यते· रात्रेश्चपल
चंचुपुटाः ॥ त्वोदरपूरकायामिकाभ्रमंतिएवंचरात्रावपियामिकादिवद्भ्रमयव
त्वाद्रुमनमनुचितं एवंचतथागतत्वे पथ्याकेनाप्येनज्ञायतइतिव्यज्यते केचि
तुमधुलिट्चकोरराहाम्भोगानाधरपानलोलुपतहरणप्रतीतम्द्रूपवाधकत्वमित्या
हुः २४ आगारेति अत्रलोकभर्त्सनेनलज्जाहेत्वभावेः सत्वोज्जत्वेनावस्योत्तरा

85 नाहत्ता अचतयाहसितेन मत्स्यिपनामायामित्युक्तेनमितिभावः २५ भूलंजयैति
४४ अवबागभावपूर्वभूसंज्ञाज्ञापनेनाधरदानवशानदंष्ट्राज्ञापनमावेद्यते· विरापद
शानप्रणहूयमानत्वेनवचनात्सामर्थ्ये यद्याधिरायेतिनम्रीकरणेत्वरचोत्ते लज्जा
वशादाननम्रत्वं· अवदशानदंष्ट्राप्रदर्शनेनपरीहासः २६ दिव्यवारीति· सुरधु
नीमौलावित्यनेनत्वेहवन्नयात्तरम्यासवत्तयाजलादिव्यंननिर्णायकमितिभा
वः २७ पेशापप्यविशेषः एवमग्निदिव्यसर्पदिव्यंचननिर्णायकंतस्यनयनत्वेन
तदभिमन्तविधाननिपुणत्वात् अहर्निशंगसंगितयाभुजगस्यत्वदधीनत्वेत
लदुभावसंपादकत्वाच्च· एवंदिव्यादिविधानपरिहत्यहाण्यहारंसिद्धंचतत्रहस
ह· शैलभूत्वेनकठिनहरयात्वतंनपरिहापसयोग्यताघ्नतत्वंनचौर्यमिथ्याला ४५

86 पादियोग्यता॰ २७ प्रसंगादुक्तीनिरूपयति॰ ढ्वषिति॰ दूरत्वरचनादिविशेषविषय
नैपुण्यवतीत्यर्थः अंचसाति॰ समायातीत्यर्थः उदंधतिप्रकटीभवति अनेन
गयोग्यताः आगमववाधकमाह॰ चपरं मनोभूः तेनानिवारणीयता॰ चंचतिहष्य
तीत्यर्थः विजयसाधनसिद्धोत्तेभावः एवंचागमनेविषमशरत्वाशरैस्ताडयिष्य
तीतिव्यज्यतेः वाधकांतरमप्याह उत्तंप्रतिज्ञातं अर्थान्नायकसविधगमनंत्यज॰
एवंचागमने प्रतिज्ञाभंगरूपं महद्बाधकमितिभावः कर्तव्यमाह नास्मिविति॰ ह
नीतिपाठेनायकोक्तिरियहेद्युतिरजन्याद्युदंचति अतस्तद्दशाकरणेतिदुःखं यदुक्तं
मदग्रेप्रतिज्ञातंतन्नत्यजसर्वस्मत्वानुतिष्ठेत्यर्थः नन्वविस्मृतंचेत्तस्मामितत्राह त
स्मिन्नुक्ते मनःरक्तं आसक्तंरचयतः तेननदनुसंधानपूर्वकमेव गच्छयेनविस्मर

45

87 णं न भवतीत्यर्थः ९८ चक्रे इति० काचिद्धृती कामं प्रत्याह हे कामसा चंद्रमुखी धाम्ना
४५ मम्मेलेयद्दीपकलिकाचक्रे अतेन रमणीयज्ञातिप्रायः तस्मात्त्वदेव वप्रात्० एवं
च तव चनापराध इतिभावः चरमापि दशा समुन्मीलति तदेति० तत् ततो विह्वलो भ्र
मः बहुवचनेन विज्ञापनफलसंपादनोचितोक्ज्यंते ननेन शिरसा भ्रमणमपुरः
सरमित्यर्थः सहसा तत्कालमेव० तेन विलंबासहिष्णुत्वं अग्धेनावणपसारसंसा
रादर्शीकं तमः तद्रूपं यथा न भवति तथा कुर्वित्यर्थः एवं च त्रिभुवनाभिरामा साक्ष्व
त्प्रसादं विना न जीविष्यतीति व्यज्यते० अन्यापि दीपदशा निर्वाणं याती स्नेहेन प्र
काशयतीति लौकिके ९९ नायकनिरूपणे उपोद्घातसंगतिमाह शृंगारस्येति०
उभयनिरूप्यत्वात्० उभयनिष्पत्वात्० उभयनिर्वाहरूपणाधीननिरूपणविषय ४५

88 त्वादित्यर्थः नायकोपभोगारालंबननायकनिरूपणमितिभावः विधिवदि
ति· वस्तुतस्तु प्रतियोगिकपाणिग्रहणस्याभिन्नत्वान्नैकपतित्वमितिबोध्यं त्वंपी
यूषेति· पीयूषमयरते शिशिरत्विग्ध्यान् शीललसीञ्जत्र· त्विग्धेनुमसृणेसांद्रमि
तिशब्दालीवः सुधासीकरान् सुधाकणान् सिंचेतिमार्गमितिशेषः त्वयाहित्वेनसु
विसेककरणेसोकयांव्यज्यते· सेयंसमस्तजनविदितसौकुमार्या· अत्रपीलल
सुतेसनुचिते· यद्वासर्वकालिकहिमाभ्यासवसयोग्यस्यातिदुःसहत्वंव्यज्यते· का
लिदासाः १०० सार्वकालिकेति· इतिलेनतिव्याप्तिवारणस्यसत्वेतं· तादृशाविधिव
त्साणिन्यस्फकेरूपादिहीनलयानापिकायामत्रनुरागिणपति· वारणापविशेषघटले·
दृष्यानि· अतिसुमारप्रियायामसंभावनयविनगमनावसरेरामदृष्यादीन्यार्ये

46

89 यते॰ एष्वांस्तज्जननाल्वेपि त्वयं प्रार्थनोचितं व्यज्यते॰ वर्त्मेन्दू मार्गे लघुता अस्मला॰
त्विदं भ्रमं॰ हे दंडके दंडकाऽरत्निवनविशेषस्य संज्ञा॰ ह्मचितु दंडकावने तिष्ठाः तत्र वन्यो
४६ तेसंबोधनं ११ सकलेति समः अन्यूनानाधिकः सहजः अकृत्रिमः कार्यानुरू
पनायिकानुरागवत्त्वत्तु स्वदासापसमेति॰ कृत्रिमानुरागाशठ नरास्ताप सहते
ति॰ एतत्सुरइति॰ एनाकिंनावलोकयती तिनादिनं किंचिन्कस्य आह॰ पुरः अग्रे
स्फुरं त्यनेनातिप्राथितसौदर्यं व्यज्यते॰ रत्नाकलप्यहत्वे स्पर्धः अबुलहत्वे नानंद
प्रुवतावे घते॰ वपुषाकरणेन रोमांत्वे तेनाच्युते नस्थितमित्यन्वयः यद्वा रोमां
चितेन वपुषा उपलक्षितेनाच्युते नस्थितमि त्यर्थः यत्वत्र रते रेकत्रापर्याप्त्या
रसाभावसत्वमितितन्नः मनाग्मिकावहुनायकविषयकर ते राभासत्वेमानाभा। ४६

90 वात्‌ नन्वानेकपरनाम्निकाविषयापाधर्मप्राप्त्या निषिद्धत्वेन त्याज्यत्वमिति
वाच्यं अनेकत्वस्यात्राप्रयोजकत्वात्‌ कामशास्त्रादिविरुद्धतरेवाभास
त्वप्रयोजकत्वाच्च अत्रोदाहरणे नायिकासुदरकीयात्वप्रतिपादकत्वाभावा
च्च मुनिगुरुपत्नीगतायांच वृत्ते राभासत्वमिति भरतसूत्रे उक्तत्वेन नापि
काविशेषविषयकरतेरतयात्वेन दोषलेशाभावाच्च अत्राङ्कुःमीलनहेतु
प्रतिसंधानसत्वाद्विगलितवेद्यांतरत्वाभावेन नास्यसहृदयेति १२ भूपे
न्द्रः पंकेति वहुतरनिर्भयापराधजनकत्वे सति वहुतरतिरस्कारागणकत्वे
सति विनयापरायणत्वमित्यर्थः निर्भयेत्यनेन प्राठव्यदासः सत्यनेन वि
शेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभाववत्त्यातन्निरासस्याङ्कुः द्वितीयसत्यंतेन माद्दि

47

९। नायकव्युदासः द्वारतीवारितो परिजनैरितिप्रोषः ज्ञात्वासंभ्रममर्द्धितितज्ञा
५७ नापहरतः अवंहितदेषाद्गलरुधिः मुक्तं नावनोपितस्यपापीयसो विरहेण
कापपहिलितेः यद्वारात्रौ नालंकृतं स्वप्पादिस्यागमात्यक्तं यद्वा विरहेण
सह्यत्वात्यक्तं· अन्वेषयेत्यास्यलविस्मरणात रत्नाना द्वातदन्विषणं· अ
नकरादिवंधनत्वोनायकारित्वं द्योत्यते· निवारितत्वविनयपरायणत्वे
स्फुरेणव १·३ कामिनीति सापराधत्वे सतिवंचनानिपुणत्वमित्यर्थः मो
लाविति· दाममालां· भालफलके· फलकत्वेन विशालतात्तयालिखेन
योग्यताः मृगदृशः मृगायतीतिव्यस्तत्वात्तत्क्रियाएवानमनेन व्यज्यते·
वामभ्रुवः कुटिलभ्रुवः तेनवचनायोग्यत्वं व्यज्यते एतेनमृगदृशाइत्येवसि ५७

92 ह्निवामन्तुवइति व्यर्थमित्यपास्तं । पाठत्वंचात्रस्फुटं ५४ पंकेति । पत्ररते । भय
त्वंखलितेननयगाश्लोतत्वेन नभ्रंश्यते: ध्वंखलिततत्वेनप्रसारणमावोव्यज्यते ।
पत्रत्वके पूरनाद क्रुतवाऊंभयेन क्रुतत्वमवकितेऽप्यकस्मिकं नाश्लिष्यते । भय॰
स्यचकिताश्लेषाभावे हेतुत्वं । पत्रचशनैर्नलग्ना । अपिसुदृढलग्रादशनाप
त्रक्रियामांतया विंबाधरोनपीयते: किंच । पत्रमणितंरतिकूजितंनविधी
यतेन्नभुत्मा विषयीक्रियते । कचित्तुविधीयतइतिपाठ: सर्वमेतद्धृन्नका
मिकत्वात् । नखिंरते आचारविनाशकत्वंस्फुटमेव । अत्रनादेनानंदितर
कामिनीमात्राभिधानात् शठत्वव्याप्यमेवात्रानुकूलत्व मिनीमात्राभिधा
ना सत्वाद्धिगलितवेद्यांतरत्वाभावात्कथंरसपरिपोषइति विभाव्यमिति

48

93 केचित् १५ चतुर्द्धेति॰ अनुकूलनादिभेदेनानंदितरकामिनीमात्राभिधानात्
शठत्वव्याप्यमेवात्रानुकूलत्वमित्यप्याहुः कांचीति॰ कांचीमधुरशब्दैः कोम
लनामैः कांतिर्यस्मिंस्तं॰ यद्वा॰ कांचीमधुरशब्दैः कोमलनामैः कांतिर्यस्मिंस्तं॰
यद्वा॰ कांचीमधुरशब्दवच्च तत्कोमलत्वेनाभिनवोभायुतं स्फुरद्दृश्यमाननाभि
त्वादितिभावः पारावतध्वनितैः ततसरशब्दध्वनितैः चित्रो नानानात्वंशापिता कंठ
पालिर्यत्र तं॰ नारमंद्रकलादिविविधमणितवात्तुर्यादितिभावः पालितेनर
मणीयता॰ मुखं चंद्रचंद्रिकापानार्थं चंचललोचनचकोरं॰ उन्मंदत्वादिभि
र्ज्ञाभावः अनंगरंगेसुरतं अकम्पकमयि अन्यांगनारतादितिसौभाग्यपशा
लित्वं॰ आशास्महे प्रार्थयामः १६ विषिकस्त्विति॰ वस्तुतोस्खलितशांतदांतो ४८

94 ष्ठतानां प्रत्येकमनुकूलादिभेदेन षोडशत्वे पुनरुत्तममध्यमाधमभेदैरष्टचत्वारिंश
न्नायकभेदाः अन्येपि स्वयमभ्यूह्याः चक्षुःप्रीतिमिति· प्रोणारविंदश्रियं कोपवा
शात् नोच्चैरिति शनैस्तु वक्तव्येवेतिभावः चाडीनां कलकवलः शयनसमीपदे
शप्राप्तनिजस्य हर्षवशात् भ्राजंतां कपोलद्योतिः तल्लावण्यं यस्य· ज्ञानतेनः भ
याश्चिंतयावैतिभावः पिरमेति· उपलक्षितेति शेषः गुफतानतस्मितेन पश्यतिभा
वः १७ आस्यसितिलास्यंगीतादि यद्वाः लास्यपदेन प्राक घंलरूप तवदर्पित
यापि· छापितत्ल्पनाविषयीभूते अरेशेस्य त्वएंस्यापनाम् एतेन मनोभा
वग्राहकत्वं व्यज्यते· उद्यमउत्साहः मकरिकापत्रलेखरचनाविशेषः धोरणी
संघातः संपतनन्दतिसर्वत्रान्वयि· धूपः सुगंधद्रव्याणामधिवासः एवंचैतादृशा

५९

95 सामग्रीसत्वात्· अग्रे किंभावीति द्रष्टव्यमित्यतोपि मनोभावग्राहकत्वं द्योत्यते·
४९ कुंकुमादिरचनाविशेषः धोरणीसंघातः धूपः सुगंधद्रव्येणाधिवासः नायक
स्यत्वत्तएवरामर्शः सत्वुक्तिर्वा एतादृशसामग्रीसत्वाद्रूधाप्रसादंकरिष्यतीति
भावः ९·८ उदयन्तीति· कोपातिलिंगविपदिणामेनलज्जाद्यप्यन्वेति· कापिलज्जा
किंचिद्विषयाणपीत्यर्थः एवमग्रेपि वकुलमुकुलाएवकोशाः सर्वेसोरंध्रनिधा
नत्वात्· तद्वत्कोमलां तत्क्रीडामाहितस्यासह्यत्वादितिभावः शठएवेति एवकारे
नर्भवतीत्युत्तरेपोन्यः अन्तर्भवत्येवनत्वतंत्रइत्यर्थः अयोगव्यवच्छेदार्थकश्चैव
कारः पाठपदमनुकूलातिरिक्तपरंइत्यपि कश्चित्· एतेनदक्षिणस्यापि मानित्वा
दिसंभावतेन पाठरावेस्य संगतमित्यपास्तं· सखीजायकांप्रत्याह· वाह्येति वाह्येति ४९

96 वाह्यएवाशयोनत्वाभ्यंतरस्तदर्पो ननुषानात्· प्रातःप्रातःकालिके· अहमद्युपै
वागमिष्यामीतितववचः केवलंवाह्याशयमात्रप्रधानंतथाविधकार्यादर्शनेन
आंतरस्यान्याहृशत्वादितिभावः तवमनःवज्रसदृशं· यतोनुरक्तांतवविरहेएतादृ
शीमवस्थांगमितामपियत्स्मतारयसीतिभावः एवंचपरपीडाज्ञानविधुरस्यपूर्व
वचनवदिदानींतनमप्यलीकमितिव्यज्यते इति· इमांनायिकायाचंभत्वाविन
ये· नायिकाविषयकसांत्वनं· अपास्य· अर्थान्नायकेव्याजात्कपरात्· एवंचा
शठत्वंद्युत्यते· वहिःकेलिसदनादिस्थादिः परिहत्तालापैः नकेवलंनावदेवअ
पितुवानविलोकनेपिनकेवलंविलोकनत्यागः संमुखवनापिनेत्याहः विवृत्तान
नपरिवर्तितास्य· एवंचैनाहृपास्यव्याजान्निर्गमनेकुपितत्वमावेदयति· प्राए।

50

97 शेः एवंच तथाविधविलोकनेनोचितोत्प्रेक्ष्यते· प्रस्थिते गंतुमुद्यतो मतिरीदृशावा
५० स्यात्र ग्रवणात्प्रस्थानेनाभिमानित्वमावेद्यते· वामभ्रुवः सुंदरभ्रुवः कपलीदी
नाः विरहकातरेति भावः ९ तमइति· तमोव्याप्ते दिग्भागे सति रात्रिकाले निर्ग
तायास्तवेत्यन्वयः अहमेव सहायस्त्वाश्रयः १० कांतइति· कनकजेवीरस्य क
रेग्रहस्तो नरति प्रार्थनाह्वस्यते· भानोर्विंदुदानेन सूर्यास्तविधरदयेवानल्लाभइति
व्यज्यते· ११ ऊरुइति वचसि अमतत्वेन दोलध्यमपि घोवयता नायिकायाः
कुलवधूत्वद्योतनाद स्यपतित्वं· सूक्ष्मत्वेन मृणाललतामध्यस्येवत्मति मार्गे·
मयि व्याजात्· नायिकायाः उपसमीपमेत्यागत्यवर्त्तमाने सति मिगूढहासको
ति यथातस्यामनोहारि हृग्विभ्रमैः किमपिलोकोत्तरं अन्यजनानभिज्ञेयेच· १२ ५०

98 अधृतेति· उन्नतत्वंचुंबनादानेयोग्यत्वंव्यंजयति· अधृतेत्यादिनास्तन
योस्फुरत्ता: ग्रहणयोग्यताच अवक्रत्वेनसदाप्रसन्नत्वंप्रकटहास्यैनो
ष्ठग्रहणस्योकर्म १४ प्रत्येद्रति· प्रत्यग्रहेबहुप्रकारा: वाक् कराद्यादिरच
नाप्रकारा: कृतास्तत्तदासमनातिशयापयुष्पव्याजंप्राप्यनिर्जनंवनंप्रति
गतइत्याद्यन्वय: अयंप्रकार्यत्तमइतिव्यंग्यं १५ तेभेदाइति· उत्कादय
इत्यर्थ: स्वभावानेवदर्शयति· अनुकूलत्वइति· अयंभाव: नायकस्योत्का
दिभेदवत्वेतुल्ययुक्त्याखंडिताद्भिभेदानामप्यापत्तौ अनौचित्यापत्यारसभंगा
पत्तेः वस्तुतोयभेदेहमत्तिमानौचित्यंतभेदेदसत्वेपिनक्षतिरित्याऽः व्यवस्थाय
मिति· व्यवस्थाकालोक्रम: दावमेवागत्यस्थितिर्वानर्मणि· क्रीडायांससचि

51

99 वः प्रधानः स हायइत्यर्थः कोयं कोपविधिः वध्वा नायकापराधकल्पल
पाः करुणगर्भै यस्यास्ता इव वचो ददति· येन पीयूषद्रवे वापी जायतां अम
५१ लस्यैव वदनात्तु तैः वदनकमलनिर्गतपरिमलैः पृथिवी च सुगंधा जाय
तां वा इत्यपवा· आस्तां कोपः स्पृहयात्तु नायकदर्शनोत्सुके इदं प्रत्यक्ष
दृश्यमाने धिक् नेत्रे व्यावर्त्तयंती वध्वापराधगतु नारज्वालामिव वलात्स
रावर्त्तयंती· एवं च कोपोपि नवमहाप्रपुण्यशालिनि कस्मिंश्चिद्देवस्त्रीमत्वे
न गृहीत इति सोप्यस्माकमनुकूलतां द्योतक एवेति भावः कामतंत्रेति·
तंत्रे प्रधाने सिद्धांत इति विश्वः आमात इति· कुसुदेश्वरश्चंद्रस्तन्नामा रसश्च
सर्वेश्वरः प्राणत्वात्· पीतमंदसुरभीत्वेन वशीकारकत्वाद्धा· तन्नामकरस ५१

100 स्य॰भैरवः॰दुःखदःतन्नामरसस्य प्राणेश्वरोदयितः तन्नामकरसस्य॰सिद्धो
रसोयैस्तेआलंबनोद्दीपनविभावत्वादितिभावः अत्रनवघटत्त्वसवोपस्मात्
तेनात्मानं तत्संयोगोत्तरं मन्वानस्तर्षितोस्मीत्युत्क्रोसरोवरं प्रतिजगामे
त्यर्थः आनीयेति॰कुचकंचुकेति कुचपरमधिकं कंचुकेनायकसंबधि
त्वघ्रातनायवा॰कुक्कुटकंठेत्यत्रकंठपदमदमधिकं तत्कणत्वेनस्वरदे
ध्यं॰ एवंचप्रातःकालज्ञानेनायिकानिबेधवाक्यादिप्रतिबंधेननायक
साहाय्यकरणमितिभावः १९ भेदइति स्वरभंगअश्रुस्वेदवेपथुविवर्णता
रोमांचप्रलयस्तंभाःक्रमेणनिनिर्दिष्टाः लीनेति॰वाच्यज्ञानशून्यैकदाह्लादिकृत
नेत्रभ्रामाभाया अलस्यमभावः तेनस्तंभएवोपपद्यतेः नयनशोभयोस्त्यगन

52

101 कारीति द्गजलविशेषणमिति कश्चित्· २० संयोगइति विप्रलंभान्यत्वे सति
रतिप्रकृतित्वं संयोगत्वं संयोगत्वे· संगमप्रत्याशाकालीनत्वे सति स्वाधी
५२ नसंगमाभाव विशिष्टरतिप्रकृतित्वं विप्रलंभत्वं· सत्यां तौ पादानाद्यनोरन्य
तरस्मिन्मतेनसः स्वाधीनत्वोपादानादेकदेशस्थयोरपि गुरुलज्जादितो
रतिप्रतिबंधे विप्रलंभएव· विदेशस्थयोरपि दूती प्रेषणादौ संभोगएवेत्या
हुः रतिः इयं मम स्यादित्याकारज्ञानरूपा प्रीतिः संगमेच्छारूपोऽभिलाषो वा·
वियतीति· जलदः केशपाशः विमति अंतरिक्षे चंचलो भवति पुनः स्खलितप
दृसंबद्धो भवति· तेन विपरीतरतोद्भूतत्वं· विधुर्मुखं चेष्टते चुंबनेऽस्वकात
पद्मा· वियति मध्ये इति· मुरतं चलति स्खलति च· अमाधिकारस्य त्रयोजं ५२

102 मानं॰ अन्यत्र युनक्ति पद्माविधुरं द्वाभ्यां भूषणं॰ सबलतिकपोतः कंठः ते
नमतीति तंताकारकाततिः केशपाशस्य पुष्पावलिः भ्रमरवाहिन्यावीचिर्मु
क्ताहारः २१ तस्यामिति॰ चेतसो गुरुत्वं सर्वेंद्रियप्रेरकत्वाल्लयनेत्तेजसत्वा
द्गुरुत्वाभावः एवंच मच्चेतस्तस्यामेवलीनं॰ नयनमपि तामेवावलोकयि
तुं इतस्ततो भ्रमतीति न मेन्यत्सुखोरुमिति व्यज्यते॰ २३ मयेति कलकंठः
चिकः मधोर्वसंतस्य॰ कुर्वीत संभावनायां लिङ्॰ एवंचैवंविधचेष्टातद्दर्श
नाद्युपायः स्यादिति चिंता व्यज्यते॰ २४ रामइति॰ चकितो व्याकुलः वाता
वर्त्तो वात्या॰ एवचस्वदुःखप्रकटनेन लक्ष्मणस्यापि दुःखं भविष्यतीति तत्कोप
पन्सीतास्मृतिजन्यसंतापव्याकुल एवास्तीति भावः २५ पपर्शेति स्पर्शो वी

53

103 त्तणसमयपदानिसुखातिशयजनकत्वेलक्षयंति॰ इतिरसस्पर्शाद्यधिकत्व
व्यंजयति॰ २६ गरलेति॰ वारिजवारणइतिपाठः वारणोपारकः गजश्च॰ अति ५३
निःकरुणइत्यर्थः धारणइतिपाठेकरुणास्यकुमशक्येतिभावः तेनहृदयस्यनि
ष्ठुरत्वकरणेपितदभावोव्यज्यतइत्याहुः तत्त्वज्ञानजन्मस्यतत्त्ववारणपका
मत्वोशेत्यादिः प्रियाश्रितः प्रियाविषयकः काल्पनिकः कल्पनानियुक्तः अ
द्रीति॰ तदस्याविषयकनयनादिव्यापाराणांतद्विरहेकेनोपायेनविवाहोभवि
ष्यतीतिभावः २८ औत्सुक्येकालासहिष्णुता॰ मनोविपर्यासोमनोव्याकुल
ता॰ प्रतिफलमिति॰ प्रतिबिंबस्पृष्टमितिअनुनयार्थमितिभावः २९ किंरेविधोइ
ति॰ रेइतिसंबोधनंनीचत्वंव्यंजयति॰ तत्त्वप्रियाननसाम्यरावेनिबंधनेर्ष्यायां॰ ५३

104 किं दृप्यसि॰ गर्वं यासे॰ अहं तस्म मइति किं गर्वायसे यतो मगहृशो मुखं मद्वि
तीयं तमेयोपमानरहितं॰ हे कंदुर्य॰ त्वं च किं दृप्यसि॰ मदायुधपुष्पसमूहतस
तोपीत्तितव किमथो व दर्पः यतस्त्वं गंबुजमन्यवः त्वदायुधकुसुमेभ्योभ्यदेव
अतो न तवापि गर्व उचित इतिभावः किं च हे भृंग त्वं किं झंकार मावहसि गर्वादि
तिभावः इदमप्यनुचितं यतस्तव शब्दसाम्येति तारृशीतनुर्नं॰ नः कर्णाग्रिध्दि
कयाती दृशानायिकादर्शनप्रतिबंधकानितदेवाह॰ कपुनरिति॰ ३० रोगादि
जन्यकार्श्यादिवारणायमनेत्यादि॰ यथा मदनस्य कोदंडं विशिखावाणा म
नोतिवसति वर्तंते॰ तथा तस्या अपि कोदंडस्थानीया भ्रूवल्ली विशिखस्थाने
नयनां चलेते तव मनसि वास स्म वर्तंते॰ तेन प्रकारेण तयोः कामकामिन्योः

54

105 साम्यविधौप्रभवतिसति·यथासां·नाधिकाक्रमातनुतांदधानाम्रतनुताम

५४ नंगतांशरीरराहित्येनप्राप्नोतितथात्रिस्वतंतस्यांमदनसाम्यमात्रेणैतेतस्यां

कोपकरणमनुचितंयतएवंसतिस्वरूपहानिरेवसंपद्यतेइतिव्यज्यते·किंच।

स्तसाम्यमसहमानोमदनस्तस्याप्राणापहारोधममपिकरिष्यतीतिचःस्वामिन्नि

त्यनेनख्यातेश्रोपदेशानर्हत्वप्रार्थनौचित्यानिव्यज्यंते ३१ पाणिरिति·नि·कं

पमानांमृदुकत्वनप्राणानांकंठेस्थितिरावेद्यते· निष्कलतारकत्वंकटाक्षा

द्यभावात्· निस्तोऽवत्वेनविलासाभावःकोपिसूक्ष्मतयाऽनिर्वचनीयः ३२

मुक्ताहाररमिति·गिरित्वेनदस्युसंचारयोग्यता· वकुलोवंजुलःएवंवास्त्वव

स्वपहारकःकेवलहृदयापहारीविलक्षणोयंचौरइतिद्योत्यते· ३३ नावामि ५४

55

106 ति· बालात्वेनभ्रमयोग्यता· वीहारःक्रीडा विहारश्चंकाप्रकारमाहत्नीवीहारे
स्याहिना ३४ भ्वेनश्चंचलत्वंतोव्याकुलत्वं· विषयांतरेष्वामित्ति यावत्· प्रियः
५५ सखित्वेन मद्दत्तमवश्यंपविधेयमित्तिव्यज्यते प्रियदर्शनोद्युक्तो भ्रातर्निमेष
त्वेदृष्टोमुच· दर्शनेत्वमंतरायोमाभूदित्यर्थः भगवन् काम· भगवत्वेनत्वमायो
ग्यता· त्वम्यतो· मनसोवधारणार्यमितिभावः वर्हेमयूरपिछं सोयं प्रसिद्धविभ
वः एवंस्पृहणायदर्शनत्वंदामोदरत्वेनव्यसनशालिना· तेनदुर्लभत्वं· लोच
नविषयोभवतु· ३६ स्पंदसंदोहः प्रस्तवसारसंग्रहः तेनसुंदरी· नहतीचार
सोसुंदरीतिवा ३७ पद्येनेत्येकत्वमविवक्षितं· ग्रंथ ११९७॥ ॥इति श्रीका
लोपनामकशिवभट्टसुतनागेशभट्टकृतौ रसमंजरीप्रकाशः समाप्तः॥ छ॥ ५५

समपुरन

33

रस मंजरी

بیڈر اس صوبہ میں 30 صحت کے لیڈر 45 دیہاتی لیڈر اور

اس وقت سوا